Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 158 (15378) ◆ 1994 чылдын октябрь 1, суббота ◆ Ат салган шагы 23.00 ◆ Садар өртээ 150 рубль.

БАШТАЙГЫ АЛДЫН

Кызыл кожуунның Кунгуртугда арат ажылагыйлыг Федор Сенги бодунуң кол ажылагыйындан аңгыда, алдын тывыжын чорудуп эгелээн.

Чоокта чаа оон 7 кижи составтыг улуг эвес коллективи 136 грамм 800 миллиграмм арыг алдынны тыпкаш, ону Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка дүүн тывыскан. Ук алдынның өртээн рубльче чижеглей шилчидерге, барык 3 миллион 500 муң хире рубль болур дээрзин республиканың Национал банкызының даргазы Ю. П. Южаков демдеглээн.

Президент фондузунга кунгуртугжуларның баштайгы салыышкынын хүлээп ап тура, Ш. Д. Ооржак Чазактың мурнундан улуу-биле четтиргенин илереткеш, шак ындыг ажылгыр, тывынгыр кижилерни моон соңгаар-даа деткиири чугула деп демдеглээн. Берге, нарын мындыг үеде акша-төгерик хереглээн барык кижи бүрүзү Президентиден дилеглерлиг кээп турда. Кунгуртугның бөдүүн арады чаа тургустунул турар фондуга бодунуң баштайгы үлүүн киргени өөрүнчүг болбайн канчаар.

Виктор КАРА-САЛ.

Президентиниң байыр чедириишкини

Эргим чаңгыс чер-чурт чуларг

1994 чылдың октябрь 1-де Улуг назылыг кижилерниң хүнүн эрттирер. Чаңчылчаанын езугаар бо үеде күш-ажылчы база шериг черлериниң коллективтеринде күш-ажылдың, Ада-чурттуң Улуг дайынының, Чепсектиг Күштериниң солгаш тылдың хоочуннарынга байыр чедирип, хүндүлеп турар. Ол талазыбиле кылып чоруттунуп турар ажылдар бистиң улузувустуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгезинин 50 чылынга белеткелдиң чугула чарылбас кезээ болур, күш-ажылчы коллективтериниң шериг кезектериниң хуудa составының дайынның, күш-ажылдың база Чепсектиг Күштериниң хоочуннарыбиле харылзааларын улам ыңан быжыглааларынга, патриотчу чаңчылдарны деткиринге, аныяктарны болгаш дайынчыларны кижизиринге салдар чедирер.

Тыва Республиканың Чазаа Силерге байыр чедирбишаан, экономиканы база бүгү амыдыралды чаартып, эде тургузары-биле холбашкан бо берге үеде Силериң негелде-хереглелдериңерже, Силериң социал камгалалыңарже моон-даа соңгаар доктаамал кичээнгей салырын бүзүредип тур. Кызыл хоорайның, кожуннарның чагыргаларын, бүдүрүлгелериниң, колхозтарның, арат ажылагыйларының удуртукчуларын, сайгарлыкчыларны хоочуннарга болдунар материалдыг дузаны чедиреринче, улуг назылыг чединмес кижилерже, бистиң Төрээн чурттувустуң чаагай чоруу дээш ак сеткиллиг ажылдап чораан бүгү кижилерже сагыш салып, кичээнгейге алырын кыйгырып тур.

Хүндүлүг хоочуннар! Силерге Улуг назылыгларның хүнү-биле чүректиң ханызындан байыр чедирип, Силерге болгаш Силериң өг-бүлелериңерге кадыкшылды, аас-кежиктi база чаагай чорукту сеткилдиң ханызындан күзедим!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдын октябрь 11-ни ажылдавас, байырлал хүнү кылдыр чарлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң база Россия Федерациязының составынга хүлээп алганының 50 чылын байырлаары-биле, байырлалдың массалыг хемчегларын эрттирери-биле холбаштыр 1994 чылдың октябрь 11-ни ажылдавас, байырлал хүнү кылдыр чарлаар.

2. Байырлал хүнүнде бүдүрүлге-техниктиг байдалыбиле соксадыр болбас ажылдарны, а ол ышкаш чурттакчы чонну хандырары эргежок чугула апаар ажылдарны база соңгаарладыр болбас септелге ажылдарын чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай
1994 чылдың сентябрь 29.
№ 156.

Барыын-Хемчиктен

АЛБАН БЕЛЕТКЭЭР

Кожуунның ажылагыйлары мал чеминге 8340 тонна сигенни белеткээр тургаш, 3890 тоннаны, азы хереглелдиг 43 хуузун белеткеп алган. Ол кончуг эвээш.

Эрткен кыштың түннелдериндeн алгаш көөрге, өлүп хораан малдың хөй кезин мал чеминиң чедишпезинден азы багай азыралаан өлүп хораан боп турар. Моңу катаптавазыбиле ажыл-агыйлар чүгле кожуун девискээринден эвес, бо кышка четчир сигенни өске черлерден база белеткеп аары албан,

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги сессиязы

РЕВИЗИЯНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИН ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги сессиязының сентябрь 28-те уламчылаан ийиги хуралынга Тыва Республиканың моон мурнунда турган Дээди Совединиң Президиумунуң саң-хөө-ажылагый чорудулгазынга чоруткан ревизияның түннелдериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Хүн айтырыының талазыбиле илеткелди Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы **К. А. Бичелдей** кылган. Тыва Республикада бүгү деннелдің эрге-чагырга органнарының реформазы республиканың чаа Үндезин Хоойлузунга дүүштүр чоруп турарын, ол нарын болгаш харыысалгалыг хереште бичe эвес бергелер барын илеткелчи эгезинде демдеглээн.

Тыва Республиканың Президентизинiң 1993 чылдың декабрь 16-да үндүрген Чарлыынга дүүштүр Россия Федерациязының Сан ямызының Тыва Республика талазы-биле Контроль-ревизия эргелели Тыва Республиканың моон мурнунда турган Дээди Совединиң Президиумунуң саң-хөө-ажыл-агый чорудулгазынга ревизияны чоруткан. Ол документалдыг ревизияның түннелдеринге илеткелчи доктааган. Тыва Республиканың моон мурнунда турган Дээди Совединиң Президиумунуң сандараан саң-хөө документациязын хынаар талазы-биле улуг болгаш ажыктыг ажылды ревизия бөлүү чорутканын К. А. Бичелдей демдеглээш, саң-хөө-ажыл-агый кезээнде четпестерни эдип, чогумчалыг байдалга тургузарыга, бюджет хөреңгилерин болгаш материалдыг өртек-үнелиг түүлдерни ажылганы дээш хыналданы күштелдиринге ол бодунуң ажыктыг салдарын чедиргенин айыткан.

Россия Федерациязының Тыва Республика талазы-биле Контроль-ревизия эргелелинiң чоруткан ревизиянның актызы, ында кошкан өскедаа документилер Дээди Хуралда барын илеткелчи дыңнаткаш, ында айыткан чамдык факт-барымдааларга тайылбыр кылыры эргежок чугулазын чугаалаан.

«Россия Федерациязының Дээди Совединиң 1992 чылда чонга социал деткимче көргүзер талазы-биле фондунуң акша-хөреңгилерин ажыглаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың июль 2-де доктаалын езугаар республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң социал фондузунче 10 миллион рубльди шилчиткен турган. Ону канчаар чарыгдап турганынга К. А. Бичелдей доктаап. тайылбырны кылган. Амыдыралы чедишпес болгаш чурт иштиниң хоорайларынга барып эмнедир, эмчи шинчилгези эртер дээш акша дилээн улуска социал фондунуң хөреңгизинден эвээш эвес акшаны берген. Дээди Советтиң Президиуму Социал фондунуң акша-хөреңгизин ажаалга банкызының акша шыгжаар агар санынче шилчиткени акшаның үне чокталыр чоруундан камгалаан болгаш рынок харылзаларының үезинде социал деткимчени чонга көргүзеринге немелде хөреңгини алырынга дузалаанын ол чугаалаан. Бо хемчег Социал фонд дугайында дүрүмге долузу-биле дүгжүп турар болгаш хоойлу-дүрүмге удурланышкак чүве чок болганын айыткан.

Дээди Советтиң Президиумунуң аппарадының ажылдакчыларынга чуртталга бажыңнарын садып бергени оларның чуртталга-амыдырал байдалының четпезинден болгаш кадрларны быжыглап арттырып алыры-биле кылган албадал хемчег болурун илеткелчи дыңнаткан. О. М. Соскал ашаа, уруу-биле элээн каш чылдарның дургузунда ийи өрээл чуртталга бажыңнга ада-иези-биле кады чурттап келген. Н. К.-Х. Куулар ашаа, үш уруглары-биле чангыс өрээл бажыңга чурттап турган. Чуртталга бажыңнары садып алыр шиттпирни коллективтин ажылдакчыларының дилээнге болгаш Социал фондунуң хөннити төвүлелинiң кежигүннериниң чөпшээрелинге үнлезилээш хүлээп алган. Кол бухгалтер Б. И. Санчиге чуртталга байдалын экижидери-биле 2 миллион рубльди берген. Дээди Советтиң Президиумунуң аппарадының ажылдакчызы В. А. Шашкова күш-ажылдың бирги бөлүүнүң инвалиди ашаа, назы четкен уруу болгаш оглу-биле ийи өрээл бажыңга чурттап турда, квартираны садып берген. Ол бажыңнарның керээде айыткан ортектерин чиигеткен дээр дугайында каразыыр үндезин чок, күрүне каайлызын долу хемчээли-биле төлээнин тайылбырлаан.

Социал фондунуң акша-хөреңгилерин чогуур сорулгага эвес, саарылга структураларының болгаш хөй-нинти каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазын деткиринге чарыгдаан турганын ревизияның документизинде бижээн. Ону бергениниң ужурун илеткелчи чугаалаан. «Центр Азии» солунга 500 муң рубльди амыдыралы чединмес номчукчуларга чиигелиг чагыдылганы чорудары-биле берген. Ботдогуннаан Тываның Улусчу намынын удуртулгазынга 500 муң рубльди национал чаңчылдарны болгаш езулалдарны суртаалдаар талазы-биле культура-массалыг хемчеглерни эрттиреринге тускайлап берген.

Оон аңгыда 14 миллион рубль түңнүг бюджет хөреңгилерин Тыва Республиканың моон мурнунда турган Дээди Советтиң ажыл-агый эргелелин дамчыштыр Дээди Советтиң социал фондузунуң бюджеттен дашкаар агар санынче шилчиткенин ревизияның актызында айыткан, ону Дээди Хуралдың агар санынче шилчиткен. Шилчидилгени ажыл-агый эргелелинiң кол бухгалтериниң чазыы-биле кылган.

Мурнунда турган Дээди Совет сметада акшазы көрдүнмээн стол типографиязын болгаш өске-даа оргтехниканы садып алыры-биле чамдык организациялар-биле керээлер чарып, оларның өртээн шилчидип берген, техникалар чок болуп турарын актыда бижээн. Дээди Хуралдың Даргазы 1994 чылдың январьда типографияны алганын, ону эмгы үеде ажыглап эгелээнин, өске-даа оргтехниканы алганын чугаалаан.

Тыва Республиканың Президентизинiң «Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажылын организаттаарының талазы-биле бирги ээлчеглиг хемчеглер дугайында» 1992 чылдың июль 1-де Чарлыын үреп база Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар күрүне комитединиң чөпшээрели чокка автомашиналарны сатканы дээш Дээди Советтиң Президиумун актыда буруудадып турар. Орта хамаарыштыр мынлыг тайылбырны илеткелчи берген. Коллегиалдыг чугаалажыышкынга, Дээди Хуралдың Президиумунуң докладларынга, Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизи эргелеп башкарар комитети-биле аас-биле дугурушкаш, 1986—1987 чылдарда үндүрген 200 муң ажыг километр эрткен 6 чиик машинаны ол үеним рынок өртээнге саткан. Оон орнучаа ГАЗ КАВЗ автобусту, ЗИЛ-555 чүк автомобилин садып алган. Арткан акша-хөреңгини гаражтың ажыл-агыйынга чарыгдаан. 1993 чылдың августа Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму Россия Федерациязының моонунда Дээди Совединиң № 1 автобуузунгезинче ГАЗ-14 «Чайка» автомобильди садып алыры-биле 344 муң рубльди шилчиткен. Россия Федерациязының Дээди Соведи ажыл-чорудулгазын соксаткаңы-биле ону алыр аргазы чок болган.

Партияның эт-хөреңгизин Тыва Республиканың мурнундагы Дээди Совединге дамчыдып берип турар үеде чамдык четпестер турган, ынчалза-даа материалдыг өртектиг түүлдер камгалаттынганын болгаш учетта хүлээп алдынганын ревизия үезинде тодаратканын илеткелчи чугаалаан.

Ревизия үезинде бухгалтерияның ажыл-чорудулгазында шыңгыы четпестерни шын болгаш үндезиннiг илереткен. Ылаңгыя керек кырында чарыгдалдарның анализтиг учеду чок, материалдыг үнелиг түүлдерни болгаш дериг-херекселдерни үндүр бижээнинiң өртекүнезин тургуспаан, ооң актыларын чурум езугаар кылбаан болган. Ревизия комиссиязының кежигүннери бухгалтерияның ажылын чогуур бадылаан нормалар езугаар чорударынга практиктиг дузаны чедиргенин илеткелчи демдеглээн.

1993 чылдың апрельде Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың референдумнарын эрттиреринге чарыгдаары-биле күрүне бюжединдeн 24,6 миллион рубльди берген, ону херек кыында чедир чарыгдааны ревизия документизинде кирген. Референдумнар эрттиреринге чарыгдаар акша саадааны-биле орта үндүрер чарыгдалга Дээди Совет бодунуң хөреңгизин үндүрген. Кажан федералдыг бюджеттен акша-хөреңги чедип келирге, ооң чамдыызын мурнунда үндүрген чарыгдалдарны дуглаары-биле эгиткен. Ынчалза-даа эргежок чугула демдеглелдер кылдынмаан. Ындыг-даа болза чок акшаны чарыгдаан үндезиннерин бадыткап турар чогуур бухгалтер документилери барын К. А. Бичелдей айыткан.

Тыва Республиканың моон мурнунда турган Дээди Совединиң Президиумунуң саң-хөө-ажыл-агый чорудулгазынга чоруткан ревизияның актызында четпес деп айыткан өске-даа үүлдерге хамаарыштыр тайылбырны илеткелчи берген.

Түскай сайгарып, чугаалажып көөр, истелге органнарынче шилчидер хире күрүненің акша-хөреңгизин болгаш материалдыг үнелиг түүлдерин бодунга шиңгээдип алганының факт-барымдааларын ревизия тургуспаан. Дээди Советтиң Президиумунуң саң-хөө-ажыл-агый чорудулгазында хажыдыышкыннарны болгаш четпестерни илереткен. Ол дээш харыысалгалыг ажылдакчыларга административтиг хемчегни онаар ужурлуг дээрзин илеткелчи чугаалаан.

Бо тайылбырны Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы берип тура, саң-хөө чурумунда хажыдыышкыннар, учет-отчеду багай байдалда турганын демдеглээш, ол бүгү дээш бодунуң харыысалгазын бичин-даа кудулатпайн турарын дыңнаткан.

Илеткел соонда К. А. Бичелдейден айтырыглар салдынган. **Депутат Геннадий Иргит:** Ревизия актызында көргүстүнген фактылардан аңгыда, ынаар кирбейн барган түүлдер бар бе? **Харыы:** Кандыг-бир шыңгыы хажыдыышкыннар актыже кирбейн, ооң кыдыынга артып калган фактылар турбаан. Ревизия актызынче үүлге сагыш-сеткиллиг даап бодаашкыннары, ат салдынмаан саазыннар дээн хевирлиг, ол дораан эдип ап болур үүрмек түүлдер кирбейн барганы магатчок.

Күлер-оол Хертек, күрүненің үндүрүг инспекциязының төлээзи: Каадыр-оол Алексеевич, силерге актыга ат салып тура, эрги автомашиналарны сайгарганындан кирип келген артык-шылдыг апарган акшаны ук автомобильдерниң ээлерине эгидер турганын эскерип көрдүкер бе? **Харыы:** Ат салып тура, ынаар кичээнгей салган мен, ынчалза-даа херекке албайн барган мен. Черле ынчаш ол үезинде херекке албайн барган түүлдерим-не көвей. Ам келгеш хамык хоойлуларны, нормативтиг актыларны көдүүп көргеш, бодумну бодум чемелеп, бажым соктаныр олурар-дыр мен. Чамдык түүлдерге хамаарыштыр ревизорларга тайылбыр берип турган мен. Автомобильдер сайгарганындан артык-талы берген акшаны бюджетче кирер шилчидипкен бис. Ол дээш автомашиналар ээлери улуг чигзинмес-ле боор Чамдык түүлдерге ревизорлар-биле маргыжар турганымны ам келгеш, бодумнуң ажыг дуржулгамдан билип чор мен. Ону мээң дуржулга чогумга хамаарыштырып болур. Ниитизиоиле ревизорларның айтышкыннарын күүсеткен бис.

Депутат Виктор Кара-оол: Ревизия актызы чыл эгезинде көстүп келген болгай. Ол үеларде Чазактың талазындан-даа, силериң-даа талаңардан ол дугайында каттышкан сайгарылга кылыр дугайында санал турган бе?

Харыы: Каттышкан сайгарылга кылыр дугайында чугаалашпаан бис. Мээң таламдан парламентиге сайгарылганы кылыр деп санал турган. Ол айтырыгны көөрүндeн кажан-даа чалданмайн, ойталавайн турган мен. Ынчалза-даа үе эртип, ону херексевейн турувуста-ла, байдал мынчап барганы ол-дур.

Наталья Гвоздак, Тыва радионуң корреспондентизи: Владимир Багай-оол солунга үнген «Кижи бүрүзү канчаар күзээр болдур, ону көөр болгаш дыннаар» деп үүлүнде «Мурнундагы Дээди Советтиң Президиумунуң удуртулгазының болдурган саңхөө ажыл-агый чорудулгазында хажыдыышкыннарның чамдык фактыларын Чазактың доктаалынга, эптиг-чөптүг чорукту бодааш, киирбээн болгай» деп бижээн. Ону канчаар тайылбырлап болур силер?

Харыы: Ол дугайында В. Багай-оолдун бодундан айтырганы дээре.

Депутат Базыр Монгуш: Бир дугаар айтырыым — машиналарны садып турганының дугайында протоколдар бар бе? Ийиде, партия өнчүзүн балансче кандыг хевирлиг хүлээп ап турганы?

Харыы: Автомашиналарны саткының дугайында документилер бар. А партия өнчүзүн хүлээп алырының айтырыы — дүмбей аъргабиле дөмей болган. Ол талазы-биле К. Д. Ондар болгаш В. А. Парунин баштаан ийи комиссия тургустунган турган, баштайгызы — партия өнчүзүн санап, даңзылап бээр, сөөлгүзү — үлеп хуваагаш, дамчыдып бээр. Ынчалза-даа В. А. Парунинниң комиссиязы ажылын чедир кылбаан. Ужуру болза, мынча эт-хөреңги бар-дыр, силерниң алырыңар бо, өскээр сайгарары бо дээш, хүлээткенинiң актызын тургузар турган. Ол кылдынмаан.

Столоваяның дериг-херекселинге хамаарыштыр айтырыг салдынган, аңаа күрүндүүг инспекциязының ажылдакчызы Күлер-оол Хертек харылаан: партия рескомунуң бажыңының талазы-биле мен харылап турган мен. Ында эт-септи даңзылаары — бистиң сорулгавыс турган, а үлээри — өске комиссияның хөрээ турган. Партия дүжүп турган үеде хөй-нинти чемненилгезинiң трези (рескомнуң столоваязы аңаа хамааржыр турган) «маңнадып» келгеш, бүгү-ле дериг-херекселди аппарган, столоваяның күруг ханалары артып калган.

Оон соонда санал-оналдар эгелээн. **Сарыг-оол Ховалыг, контроль-ревизия эргелелинiң начальниги (турган):** Мен бодум хуумда Чазактың доктаалы кончуг орайтан, кажан улус хажыдыышкыннарны чайладыпкан соонда, хүлээп алдынган деп санаар мен. Чазын К. А. Бичелдей менээ телефон-биле долгааш, ревизия материалдарын сессияга илеткеп көрүнер деп дилээн чүве. Бистин-даа сорулгавыс ындыг: саң-хөө хажыдыышкыннарының дугайында коллективке ыяап чедирер ужурлуг. Ынчалза-даа ынчан сессияга ол дугайында чугаалаарын биске шыңгыызы-биле хоруп каан. Ийет харын, хажыдыышкыннар турганы ылаптыг, ол дугайында кым-даа маргышпайн турар. Бир эвес ынчан сессияга ол айтырыгны көрген турган болза, дыка хөй түүлдерни сайгарып алыр турган.

Бүгү республикага контроль, ревизияны чүгле бистиң эргелеливис чаасканы харыылаар ужурлуг кылдыр айтырыгны шын эвес тургузуп турар-дыр. Бистиң албан-хүлээлгелеривис көңгүс өске болгай. — РФ бюджединде турар бүдүрүлге, албан, организацияларның акша-хөреңгини канчаар чарыгдап турарын хынаар. А тус чер бюджединiң талазы-биле көөр апаар. Бюджет дугайында хоойлу езугаар контрольду чер-черниң төлөөлекчи органнары чорудар ужурлуг.

Бистиң албан-хүлээлгевис езугаар бис мурнундагы Дээди Советти контрольдавас ужурлуг бис, ынчалза-даа ТР-ниң Президентизинiң 1993 чылдың декабрь 16-да Чарлыын күүседип каан бис. Мени Чазак хуралдарынче кыйгыртпайн, мен чогумда айтырыгны көрүп турганы шын эвес. Владимир Багай-оол солунда материалында мени албан-хүлээлгезин үүп шыдавайн турган деп бижээн. Ол талазы-биле В. Багай-оол хынап, билип турар апарган чүве бе? Мен чогумда мени ажылымдан халаанын хамааты кижинин эргелерин хажытканы деп санаар мен.

Сессияның ажылынга чапсар соонда «Содействие» солуннуң редактору **А. Перелыева** ийи айтырыг салган. 1) Социал фонд Дээди Советке кажан тургустунганыл? Солунга ооң дүрүмү парлаттынган бе? 2) Ревизия материалын сессияга дыннадырын ревизорларга кым хоруп каапканыл?

М. С. Козлов харылаан: ДС-ке социал фонд 1992 чылдың октябрьда тургустунган. Ол дугайында солуннарга парлаан, ол чылдың октябрь айының солуннарын ажыдып көөр болза эки. Ийи дугаар айтырыгга харылаар кижи Сарыг-оол Ховалыг сессиядан чөптүг чылдаганнар-биле чорүй барган болган.

Дараазында саналды **ДХниң депутаты Татьяна Николаева** алган. «Ревизия актызын Дээди Хуралче дамчытпааны, ону сессияга сайгарбааны канчап болдуна бергенил? Ийет, Дээди Хурал тургустунуп чадап турар үеде ревизия кылып турганы салдарлыг болган магат. Чогум ук акт-биле ол үеларде танышкан-даа болзувусса, аңаа чогуур кичээнгей салбайн барган-дыр бис. Черле ынчаш ол айтырыгны сессияга чугаалажыры албан турган-дыр. Ревизияның эки болган чүвези — өнчү-хөреңгини баланска тургузуп алырынга салдарлыг болган. Ол дээрге комиссияның чедир кылбаан ажылы болгай. Дээди Советке өнчү баланска алдынмаан-даа болза, ону төтчеглеп самчыдаваан-дыр. Оон аңгыда КРЭ-ниң ажылында четпестер база бар, дыка хөй түүлдерни дамчыыр чугааларга үндезилеп кылган. Акшаны депозитке салганында буруу чүү боор, рынок үезиде, кым-даа акшазын көвүдеп алырын бодаар болгай. Бодунуң ажылдакчыларынга квартиралар садып берипкениле багай чүү деп? А 50 муң рубльди «Центр Азии» солунну чагыдып алыры-биле эвээш оорулгалыг улуска дузалашкан-надыр. Бухгалтерия ажылдакчыларынга акша арттыр төлеп берипкен деп үүл база дамчыыр чугаага үндезилеттинген. Чамдык акша-түңнерни каш-каш катап өстүрүп каан: 92 рубль 196 мүн-даа апарган. Ол бүгү кайыын алдынганыл? Мында баш удур көрдүнген хамаарылга иле ышкажыл.

Каадыр-оол Алексеевичиниң кол буруузу — ол актыны херекке албайн, ат салып бергени. Ооң эмин эрттир чымчаң чоруу ооң бодун-даа, Дээди Хуралды-даа эпчок байдалга таварыштырган. Ревизия болган сөөлүнде чеди ай эрткен соонда, Чазак доктаалы көстүп кээр. Моон чылдагааны чүдел? Хамык ужур — Дээди Хурал шыңгыы ажылдап эгелээнинде, бюджет чарыгдалын хынаалдага алыр дээнинде. Чежедаа политиктиг демнеел экономикага хора чедирбес ужуртлуг».

Депутат Кошкар-оол Ондар: Бо айтырыгны комитетке база чугаалажып көрдүвүс. Моон соңгаар контроль-ревизия ажылын канчаар тургузуп алырыл деп айтырыг кончуг чугула. Дээди Советтиң Президиумунуң саң-хөө хажыдыышкыннарынга Саң-хөө ямызының контроль чогу буруулуг болган дээрге кайын болур. Моон таламдан контроль кошкаткан деп санавас мен. Чазак баштыңының бадылап бергени планы-биле ревизияларны чорудуп турган болгай бис. Дыка хөй материалларны истелге органнарынче дамчыткылаан. Ынчан бистиң комиссиявыс партия эт-хөреңгизинiң ончалаашкынын кылып бээрге, ону хуваар, дамчыдар түрган комиссия чедир ажылдавааны илдең-дир. Партия өнчү-хөреңгизин кым-даа самчыгдаваан, ол будун-бүрүн бар.

Чазак доктаалында чиктиг буруудадыышкыннар бөзин бар. Танывазы кижини ажылга хүлээп алыр, а таныыр кижизин хүлээп алыр болза, ол улуг буруу апаар чүве ышкажыл? Владимир Багай-оол солунга үндүрген моон чүүлүмнүң одуруг бүрүзүн шүүп олургаш, сайгарган. Ол «Тываның айыыл чок чорук төвүлелиниң кежигүнү, Президентиниң политиктиг айтырыглар талазы-биле төвүлекчизи болганымда, Дээди Хуралдың депутаттарын бистиң республиканга 1994 чылдың май 31-де ат салганы хөй-нинти чөпшээрежилге дугайында керээге дүүштүр политиктиг турум чорукту болгаш чөпшээрежилгени камгалап алыр сорулга-биле боттуг турушче болгаш бодамчалыг чорукче кыйгырып тур мен» деп бижээн-дир. А Чазак доктаалын хүлээп ап турда, В. Багай-оол чүге кыйгырбайн турганы ол?

Моон соңгаар бюджеттиң күүселдезин хынаайн турган деп чугаалажы бербес кылдыр, бот-боттарывыстан ол талазы-биле шыңгыы негелдени тургузар ужурлуг бис.

Парламентиде Тываның улусчу намының фракциязының медеглелин номчуурубиле **Геннадий Иргит** үүнүп келген. Ол медеглелиниң кол пунктуларын алырга мындыг: 1) ДС-тин Президиумунуң саң-хөө-ажыл-агый чорудулгазын хынаан ревизияның түннелдерин кичээнгейге алыр. 2) Дээди Хуралдың удуртулгазы эрги Дээди Советтиң Президиумунуң албан-дужаалын ажыглаан, шыңгыы саң-хөө хажыдыышкыннарын кылган албан-дужаалдыг кижилерни истелге органнарынче дамчыдар хүлээлгелиг. 3) Чазак доктаалын сайгарбайн, ревизия түннелин сайгарар; удур туржур чоруктан чайлаар. 4) Массалыг информация чепсектери бо айтырыгны бижип тура, «чидиг» үүл сүрериндeн чайлаар. 5) Президентини, Чазакты, Дээди Хуралды ам-даа уламчылап турар удур туржуушкунну соксадырынче кыйгырып тур бис.

Дараазында депутат **Моңге Майдыр** санал берген. «Моон соңгаар мындыг үүлдерни болдурбас ужурлуг бис. Эргечагырганың шупту адырлары чон дээш кады ажылдажыры чугула. Бо көрүп турар айтырыгга хамаарыштыр Дээди Хуралдың доктаалын эвес, а медеглелин хүлээп алырын саналдап тур мен. Мынча үе эрте берген сөөлүнде, Чазак доктаал үндүрерге, кайгамчык чүве-ле-дир. Күрүне акша-төгерикниң, самчыгдалы кайда-даа хөй болуп турар. Кандыг-бир маргылдаа болу бээрге, кайы-бир сайыт, азы чагырыкчы спонсорлаан турар. Ол кайыын кээп турар акшал? Билдингир-ле, оон хууда карманындан эвес-ле болгай. Күүсекчи органнарның талазындан депутаттарны тооксавас хөөннер барын карак-биле бүзүрен көрдүм».

Депутат Амур Хоюгбаниың саналы: «ДС-тин Президиумунуң ужур-дүрүм чок саңхөө хажыдыгларын чонга чарлаар дугайында шагдагы чугаалар ам-на боттаннган-дыр. Дээди Хурал март айда ревизияның материалы-биле танышкаш, мындыг херектерге дуржулга чок, кажараваан удуртукчунуң частырыгларын айыткаш, тускай доктаал-даа хүлээп албаан. Ооң кылган түүлдеринде ажыккончаа сүрген чүткүл чок, а Дээди Советке эки болзун дээш, кызыл турганын депутаттар билген. Салым-чолдуг мындыгээтпектериниң кымдаа камгалаттынмаан. Бир-ле катап Чазак база 300 млн. рубльди чидирип турду чоп! Ол акшаны шилчидерге, 9 млрд. чедип турар. Мен база шупту улус-биле дөмей. ДС-тин Президиумунуң саң-хөө айтырыгларынга шевергин эвезин буруудадып турар мен. Ынчалза-даа берге үеларде инициативалыг кижиниң камгалаттынын, магадылаттынын алыры белен эвес түүлдериндeн политиктиг сорулгаларга «чажыт чепсек» кылып алыры таарымча чок. Бо «скрепкалар дээш дайын» ында дээриндeн кортпас мен, республика эртынче үндүр сөөртүүп турар миллиард-миллиард өртектиг үнелиг чүүлдерге көөрде, хей чүве-дир. Чазак дотаалында мээң адым кирип турар болганда, бичин таныылбырлаарын чөпшээрер көрүнер. Мен бодумнуң бухгалтериям-биле 93 чылдың декабрьда-ла санажыпкан мен. Ийе, социал фондудан дилеп алганым 500 муң рубльди даштыкы делегация кепбейн баарга, командировка чарыгдалынче Биче Советтиң шиитпири-биле чарыгдапканым шын. Ревизорларга Биче Советтиң шиитпири херекчок чүве ыйнаан. Эң-не элдеп чүве — ол дугайында кымдаа мээң-биле чугаалажыл, тайылбырым албааны. Мээң буруумну үүге ДС-тиң Президиуму харыылаар ужурлугул —ону билип шыдавас-тыр мен».

Депутат Виктор Кара-оол: Чаңгыс хараааданчыг чүве — ревизия материалы-биле чазын-на, танышкан дораан, сессияга сайгарыптар турган. Ынчанган болза, дыка хөй айтырыглар чайгаар дүжүп каар турган. Бо талазы-биле бис ыраккы политиктиг көрүш чок болган-дыр бис.

Депутат Геннадий Иргит: Шыңгыы хажыдыглар бардыр, ону шупту улус билип турар. Чазак доктаалының кол түннели — оон кичээндириг үндүрүп алыры, бюджет акша-хөреңгизиниң самчыгдаашкынын болдурбазы. Бир эвес Чазакты-даа, кожууннар чагыргаларын-даа, кайы-даа будүрүлге, организацияны хынаар болза, мындыг хевирлиг частырыгларны эндере тып ап болур. Ынчангаш кол-ла чүве —контрольхыналда ажылын күштелдирери.

Депутат Александр Даржай: Хажыдыышкыннар илереттинген дораан, хемчеглер алыр турганы тодаргай. Бөгүн сарыг бүрү хадыыр берди, мынча үелер иштинде ол айтырыгның шөйдүүнүн келгени кайгамчык. БТУН-дан депутат болганымда, оон фракциязының медеглелиниң ийи дугаар түүлү-биле чөпшээрешпес мен. Мен юрист эвес мен, ынчалза-даа ревизия материалында саң-хөө хажыдыышкыннарынга буруулуг кижилерни истелгеже киирер хире айыылдыг чүве тыпласла чордум. Ревизия чаңгыс талаланчак болза-даа, күрүненiң «хырында» балыгны ажыткан-дыр. Ынчангаш моон соңгаар чаңгыс түүл тодаргай: бюджеттiң канчаар чарыгдаттынын турарын парламент холга алыр.

Депутат Тамара Чечек-оол: Партия өнчүзүн дамчыдар ужурлуг турган комиссия багай ажылдаан-дыр. Кол номга өнчү шупту даңзылаттынган турар болгай, моңу кылбааны — бухгалтерияның буруузу. Черле ынчаш Дээди Советтиң бухгалтериязы чедимче чок ажылдап турганын чугаалавас аргажок. Удуртукчу кижи далаш кадында аас-биле-даа айтыышкыннарны бээр, ол бүгүнү бухгалтерлер документ кырынга тургузуп алыр ужурлуг.

Депутат Борис Сат: Бо бүгүден чогуур түннелдер үндүрбес болзувусса хоржок, комиссиялар-биле хөй-ле будалчак түүлдер болуп турган. Партия өнчүзүн таптыг хүлээп алыр, хүлээдип бээр турган-на болгай.

Саналдар солчулгазының соонда, ДХ-ниң Даргазы **К. А. Бичелдей** түңнел сөстү алган. «Бо айтырыгны сайгарары силерге эпчок болганын билип тур мен. Бодумнуң саң-хөө-ажыл-агый талазыбиле частырыгларымны, чедир көрбээн түүлдеримни миннип, буруумну хүлээп ап турар мен. Бо бүгүден мен амыдыралчы кичээндиригни үндүрдүм, моон соңгаар мээң таламдан ындыг түүлдер болбас. Саң-хөө чурумунга чүгле нормативтиг документилерде айыттынган түүлдерден өске чүве хөржок дээрзин ам билир мен. Бөгүнгү сайгарылганы силериниң меңээ улуг бүзүреливер деп көрүп, силерге четтирдим».

Дээди Хуралдың депутаттары сессияга чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалын хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК,
Надежда ЭРГЕП.

КУЛЬТУРА БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

Бөгүн В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 59-ку сезону ажыттынар

«ХАЙЫРААН БОТ»-БИЛЕ ЭВЕС...

«Чүге бо чылын театр сезонунун ажыдышкынын эрте, октябрь 1-де кылып турар силер?» деп чон антырып турар боор чүве-дир. Ийе, моон мурнунда чылдарда театр ажыдыышкынын октябрь 5-10 үезинде кылып турган болзувусса, бо чылын эрте кылып турарывыста чылдагаан-на бар. Тыванын Россияның составынга киргениннен бээр 50 чыл ою баяырлал-биле бистиң байырлалывыс каттыжа берген, ынчангаш сезонну эрте ажыдып турар чылдагаанывыс ол, октябрь 8-10 хүннеринде театрга өске сценажыткан көрүлделер болур.

Бо чылгы сезон ажыдышкынында база бир өскерилген чүүл — чаңчыл ёзугаар «Хайыраан бот»-биле эвес, а Санкт-Петербургтун уран чүүл академиязынын доозукчуларының диплом ажылы — А. Касоннун «Черлик» деп шиизи-биле ажыдып турарывыс. «Черликтен» аңгыда аныяк артистер өске-даа шиилерни көргүзүп, национал болгаш классиктиг шиилерниң маадырларын ойнаар.

Театрның режиссерлар бөлүү чаа сезонда үш чаа шиини көрүкчүлерге бараалгадыр. Бирээзи М. Тикомацунун «Саржаглыг тамы» деп чогаалынга үндезилеп режиссер Алексей Ооржак «Бачыттыгның оруу-биле» деп шиини чоннун шииткелинче киирер. Алексей Ооржак 1978 чылда Щукин аттыг театр училищезин дооскаш, М. Тикомацунун «Четкер четкизи» деп шииге кол рольду ойнап турганын көрүкчүлер утпаан боор. База бир билдингир режиссерувус Ирина Лопсан бодунун чангыс курсчузу, республикага билдингир чогаалчы, драматург чораан Владимир Серен-оолдун «Амыдыралдың хээлери» деп новеллаларынга үндезилеп шиини бижээн. Шиинде кол рольларны ады-сураз чонга алгаан Дадар Барыңмаа, Анзат Куулар, Роза Серен-оол, Александр Салчак болгаш өске-даа артистер чедимчелиг ойнап турар. Шииниң чүрүк каасталгазын аныяк чүрүкчү Начын Шалык кылып, бодунун бирги чогаадыкчы ажылын чонга бараалгадыры ол.

Орус бөлүкке өзүп олурар аныяк режиссер Альберт Хомушку Антуан де Сент-Экзюперинин «Бичии принц» деп чогаалын А. Владимированың сценажытканы-биле тургускан.

Чаа шиилерден аңгыда театрның артистери улус чонга билдингир, чоннун сагыш-сеткилинге таарышкан шиилерни барзаалгадыр. Ынчангаш көрүкчүлерни театрже кээп, ынак артистеринерден сеткилдиң таалалын алырын чалап тур бис.

Моон мурнунда чылдарда көрүкчүлер театрга шии, концерт көрүп келгеш, сценаның чырыының багайын, бүлүртүүн эскерип турганы чугаажок. Көрүкчүлеривстиң радио, хөгжүм талазы-биле хомудалдарын өөренип көргеш, Ташкент хоорайдан тускай специалистер чалап, сценаның чырыын, радиохөгжүм каастал галаарының чедер-четпес үүлдерин септеп, кылдырып алган бис. Ынчангаш көрүкчүлерге таарымчалыг байдалдар тургустунган деп болур. Оон аңгыда тыва дыл билбес хамаатыларга 50 олутта очулдурар херекселди кошкан.

Театр ажылдакчыларынга кол-ла чүүл — көрүкчүлер олуттарны долдур олурупкаш, артистерниң ойнаарын таалап көрүп, дыштанып алыры. Бистиң шииткекчилеривис көрүкчүлер болганда, бис оларның хүндүткелин чаалап алыр дээш, хөй күш үндүрүп тургаш ажылдаар, көрүкчүлеривис-биле быжыг харылзааны тудар ужурлуг бис. Ынчангаш бо чылдан эгелеп «Эн-не идепкейлиг көрүкчү» деп шаңналды тургусканывыс-даа таварылга эвес.

Октябрь 1-де эн-не идепкейлиг көрүкчүлеривиске шаңналдарывыс тыгыр бис. Ынчангаш, кызылчылар, аалчылар, хөгжүм-шии театрының 59-ку сезонунун ажыдышкынынче силерни чалап тур бис.

Кан-оол ТАГАЛАНОВ,
В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының директору.

Октябрь 1 — Улуг назылыгларның хүнү

«БАР АРГАЛАР-БИЛЕ ДУЗАНЫ ЧЕДИРИП ТУРАР БИС»

Улуг назылыгларның делегей хүнүнүн бүдүүзүнде бистиң корреспондентивис Ачы-буян болгаш кадыкшылдың республика фондузунун даргазы Клара Чамыяновна Сагдыдан фондунун ажылынын, ургшиниин дугайында чугаалап бээрин дилээн.

— Ачы-буян болгаш кадыкшылдың бистиң республика фондузу амгы үеде мында, Кызылдың Лопсанчап кудумчузунда 9 дугаар бажында ажылдап турар бис. Бир-ле дугаарында бистиң адрезивисти адап турарымда ужур-ла бар. Бистиң ачы-дузавысты хереглеп болур кижилер база ачы-буян фондузунга дуза чедирер, деткимче көргүзер күзелдиг чаагай сеткилдиг удуртукчулар, бүдүрүлгелер, организациялар, ылаңгыя амгы рынок үезиниң сайгарлыкчы бүдүрүлгелери, тус-тус хамаатылар, арат, тараачын ажыл-агыйлар бистиң кайдаавысты, кандыг сорулгалыывысты билбес боор чүве.

Кол-ла сорулгавыс болза, бо берге үеде дуза-деткимче хереглеттинип турар кижилерге — назылап кыраан пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге бар-ла аргалар-биле чүгле моральдыг эвес, а чогум-на материалдыг дузаны, деткимчени көргүзери болур. Күрүнеиниң социал камгалал органнары, янзы-бүрү фондулары бар болгай, силер оларнын-биле кандыг харылзаалыг силер деп айтырыг тургустунуп келир боор. Бистиң фондувус күрүнеиниң социал камгалал органнары-биле дорт хамаарылгазы, оортан ап турар акша-хөреңгилдаа чок. Ынчангаш бистиң фондувус хөй-ниитичи фонд болур. Акша-хөреңгилеривис колдуунда дузаламчы кылдыр белекке берген хөреңгилерден тургустунар. Ынчаарга Россия Федерациязының Ачы-буян болгаш кадыкшылдың төп фондузу моон мурнунда акша-хөреңгини берип турган болза, бо чылын ында база байдал бергедээн, оортан акша келбейн тур. Амгы үеде бо турар бажыңывыста өрээлдерни хуу сайгарлыкчыларга арендага берип, оортан акша-хөреңги киривп ап турар апарылывыс. Ынчаарга будурүлелеринин, организациялардың, сайгарлыкчыларның кичээнгейинге чугаалаксап турар чүвевис чүл дээрге, олар биске дузаламчы көргүзүп, акша-хөреңги шилчилип бээр болза, олар үндүрүлген долузу-биле азы кезик-чамыыдыгы-даа хостадып болур. От биске шилчиткен акша-хөреңгилерниң хемчээлиндеи хамаарыыр.

Оон аңгыда республиканың удуртулгазындан дузаламчыны база манап турар бис. Дээди Хурал дузаламчы акшаны бээрин аазаан чүве, ынчалза-даа ам-даа албаан бис. Чазактың талазында бээр-бербезиниң дугайында харыы-даа чок шиин.

Ачы-буян фондузу — деп чугаалап-ла турар, а чогум чүү кылыпкан силер деп айтырыг номчукчуларда тургустунуп тур боор. Бо-ла бажыңывыста столовая ажыдып алган бис. Маңаа чединмес, берге байдалдыг кижилерни халаска чемгерип турар бис. Ындыг кижилерниң байдалын өөренип көргеш, тускай талонну бээр, оон-биле олар халас чемненир. Амгы үеде бисте 3—4 кижи халас чемненип турар.

Улуг назылыгларның делегей хүнүнге уткуштур фондунуң бар акша-хөреңгилериниң шаа-биле 605 муң рубльди тускай даңзы езугаар 15—20 мүннап үлеп тур бис. Оон аңгыда бо хүннерде чиик өртектиг аъш-чем продуктулары садып алыры-биле 2 миллион рубльди шилчиттивис, аңаа далган, чигир, крупалар аймаа алгаш, база-ла пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге үлеп бээр бис.

Бистиң фондунун ажылдакчылары акша-хөреңги киирип алыр талазы-биле хемчеглерни ап турарын айтыр апаар, оларга янзы-бүрү марафоннар, концерттер болгаш өске-даа массалыг хемчеглер хамааржыр. Бис өске черлерге, кожууннарга, сумуларга-даа ындыг хемчеглерни арттиреринге дузаны көргүзүп болур бис. Чоожку үелерде фондуга хамааржыр магазиннерни ажыдарын планнап, ол талазыбиле ажыллап тур бис. 9 магазинни ажыдарын көрүп турар бис, оларга чиик өртектиг бараанларны садар, кирген өрулгазының 3 хүүзү фондуга киирер. Ол магазиннерни үндүрүлген хостаан болур. Ынчангаш бистиң-биле калы ажылдаксап турар сайгарлыкчыларны сүмележип, бистиң негеттелеривисти билип алырынче чалап турар бис.

Бо кончуг берге үеде ачы-буян чедирилгези, ядыытренги байдалга таварышканнарга дузаалаары дег ындыг чаагай херек шуут-ла очаагай чугула негеттинип турар, аңаа киржири ак сеткилдиг кижи бүрүзүнүң херээ деп көөр болза экі.

Материалды Мижит-оол СААЯ белеткээн.

Каттышкан рейд

КЫШКА БЕЛЕН ЭВЕС

Тыванын Россияга каттышканынын 50 чылын демдеглээр байырлалга чедир санныг хонуктар арткан. Тыва Республиканын Культура яамызының, Эрзин кожуунунун культура килдизинин төлээлери-биле кожуунда культура одаларының амгы байдалын эргий көрдүвүс. Эң-не баштай Бай-Даг ның кедээ культура бажынынга чеде бээривиске:

— Чылыдылга шугумунун агар септелгезин дооскаш, чылыгны салып эгелээр — деп, эргелекчи Рада Севилбаа биске чугаалады

Культура бажынының ийиги каъдында ном саны турар өрээлдин дээвиринден дамылап турар, номнар шыгааш, дүүй берген болду. Эрткен чылын декабрь айда клуб доңганындан, бо хүннерге чедир ажылдаваан. Концерт белеткелин, чамдык хурал-суглааны, ужуражылганы түс чер чагыргазының конторазының кызыл-булунда арттирип турар. Кожер ном саны база-ла ында номчукчуларын хүлээп ап турар.

Культура бажынының амгы байдалын көөрге мындыг: стол, сандай чедишпес, микрофон, магнитофон-даа чок, чүгле баян бар. Концерт хеви эргижирээн, сцена дериттинмээн, камгалал чок электри үзүлүннары айыылдыг байдалда. Соңга шилдери чамашкылыг, бузук, дежик черлер-даа бар. Кожа туткан спорт зал чылыдылга чогундан, хөй чылдарда ажылдаваан. Спорт залче чылыг суг салыптарга, электри күжү үгбас, насос, мотор үргүлчү өрттенип каар. Электри шугуму эргижирээн, чатылары ирээн Доктаамал өжүп, хып турар. Хөмүр-даш дүжүртүнмээн. Бо хүнде баянист херек болуп турар.

Нарынның Культура бажынының котельнаязын чаала кылып эгелээн. Үүгле 3 котел салып каан Оон өске кандыг-даа септелге ажылы чоруттунмаан. Чылыдыптарга, ынчан орансавазын септеп эгелээр дээраин Анатолий Маажай тайылбырлады. Тус чер, кожуун чагыргаларының культура килдизинин база культура бажыңнарының эргелекчилериниң тоомча чок, маажым, ажыл-чорудулгазынга ээ-харыысалга чогун оон-на көрүп болур. «Аспан кужур атпаңгырлааш, ала чайны өттүр ырлаан. Канчангаш-ла көрүп кээрге, харлыг кыжы дүжүп келген» деп басня сагышка кирер. Ол хүн Нарынга хар чаапдаа турду.

Республикада ховар дээн делгем, чаагай культура ордузу арткен кыжын донары билек, ол ээзирээн, стол, сандайларны дажыглап, соңга шилдерин ама-амазыбиле уштуп аппаргылаан. Өскээртен кижи ынаар бар чытпас-ла болгу дег, түс чернин чамдык чурттакчылары-ла оорлап турду ыйнаан. Кожа туткан бедик спорт залы база-ла ээнзирээн. Культура бажынында концертке келер хеп-сын эргижирээн, хөгжүм херекселдери чедишпес, колдуунда чаңгыс баян бар Чогум кадрлар биле хандыртынган. Нарынның удуртукчулары Культура бажынының септелгезин октябрь айнын эге хүннеринде доозарын хүлээнип алдылар. Бай-Дагнын-даа, Нарыннын-даа культура бажыңнарының септелгезинин кышка белеткелиниң, оларның ажылчорудулгазының талазыбиле шиитпирлээр айтырыглар. кылыр ужурлуг ажыл ам-даа хөй.

Булун-Бажының культура одаанын оран-савазының байдалы Нарын, Бай-Даглан мүн-не чүгээр. Котельнаязын эле кылган. Культура бажынының чамдык өрээлдери чедир будуттунмаан. Будук тывылбайн турар. Шил база херек. Хөгжүм херекселдериннен баян, магнитофон бар. Концерт хеви эргижирээн. Сцена дериттинмээн. Кадрлардаа база-ла баянист херек. Культура бажынының эргелекчизи Эльвира Дармажап ажылдаа-ла үр болбаан. Ынчалза-даа бодунун кызымаккай талазын көргүзүп, чайлалыр аай-педир чоруп, сурагланып турган, сандаргай турган клубту сегереткен. Аныяк директорга бүгү талалыг дузаламчы черле херек

Мөреннің Культура бажыны бүрүну-биле септеттинген. Иштинче кире бээрге, кижи караа чырып кээр, сагыш-сеткил амырап. чайгаар-ла көдүрлүр. Езулуг ээлерлиг Культура бажыңы ол болду. Бүгү-ле өрээлдер кыланайнын турар, кижи кайгаар. Культура ажылынга хөй чылдарда бараан болуп келген эргелекчи Соскәлмаа Самдан, Санчымаа Бичелдей, чурукчу, улусчу театрның режиссеру Степан Доктаалай, ажылчыннар Золмаа Допчут, Светлана Ынаалай оларның кызымаккай ажылының түннели ол-дур. Мөреннин чонундан оларның дугайында чылыг сөстерни-даа дыннадывыс.

Театр тон уштур черден эгелээр дээр болгай. Көрүкчүлеринин, черле культура өөгөзинге келгеннериниң херек апарганда тон уштур черин белеткеп каан, арыгсилиг. Тускай өрээлде хөгжүм херекселдери туружунда: барабан, бас болгаш аная гитаралар, баян, мандолина, дошпулуур дээш, оон-даа өске. Культура киллдизинден «Эстрада-101» деп хөгжүм аппаратураларын бөгүн эккеп алырын директор өөрүшкү-биле дыннатты Ол бүгү хөгжүм херекселдерин аайлап, башкарып турар кижи — аныяк хөгжүмчү Родион Сандек. Концерт хевин база тускай өрээлде шыгжап турар. Немей чаа 25 тыва берттерни база садып алган болду, оларны сонуургап көрүвүс. Он ышкаш ийи теннис, ийи биллиард столдары, хол шыдыраа, шашки дээн ышкаш ойнаар херекселдер база бар. Дыштанылга-даа, анаа-даа хүннерде улус кээп ойнап турар. Аныяктар кежээлерин доктаамал эрттирип, аныяк-өскен күзелдии-биле культураның өргээзинге ойнап, хөглеп, дыштанып турарлар. Культура бажынының сценазын ак өңнүг көжегелер-биле аян шинчилиг дерип каан. Ажыл планын фойеде аскан, оон-биле кожа боттывынгыр артистеринің уран талантызын көргүскен делгирлерни дерип каан. Шынап-ла, Мөреннің көлээ Культура бажынын, оон ээлерин, совхоз директору Анатолий Доржуну, тус чер чагыргазын мактавас аргажок.

Эрзиннин уругларның уран чүүл школазының (директору Раиса Кандан) септелгези алакталган Котелдаршан үнген хоолайларны солууру арткан. Одап эгелей берген. Улавас ук школаның 25 чыл оюн демдеглээринге белеткенип турар. Хөгжүм херекселдери-биле хандыртынган. 150 өөренікчи фортепиано, хореография, уран чурулга, ниити ырының класстарында өөренип турар. Башкы кадрлар-биле четчелеттинген. Хоочун башкылар Розалия Натсак, Раиса Дулуп-биле калы аныяк кадрлар баа бар.

Кызылдың уран чүүл школазын дооскан аныяк моол башкы баян клазын удуртуп турар. Школада сандайлар чедишпес, ол 50 ажыг чыл бурунгаар туттунган болгаш эргижирээн, дээвиир, ханадан малгаш дүжүп турар. Чеже боор, мөнге чүве турар эвес.

Кожуун төвүнүн Культура бажынының чылыдылга шугумунун септелгезин чаа-ла доозун турар. Соңгаларның, сценаның көжегелери эргижирээн, стол сандай чедишпес. Агар септелге безин чоруттунмаан. Барып-барып төпте Культура бажынының ишти-дашты көрүп чок боорга, ыракка ыянчыг, чоокта чованчыг. Хынап чеде берген үевисте директор-даа, ажыл-агыйын башкарып турар кижи-даа чок болган. Чүгле чурукку Орлан Кара-оол ажылчын туружунда. Ол фойеде дерилге, шимелдеге херек чурук чуруп тур.

Культура бажынында хөмүр-даш дүжүртүнген. Бо Культура бажынына езулуг ээ херек. Культура ажылы тускай эртемниглери-биле чедир хандыртынмаан. Кадрларже кичээнгей салыры эргежок чугула.

Культура одаларының амгы байдалын бүгү сумуларның чагырга даргалары эки билир. Олар культура бажыңнарын ажылдадып, байырлал концерттерин белеткеп, чогаадыкчы езу-биле ажылдаарын хүлээнип ап турарлар. Рейдиниң түннелин кожуун чагыргазынга чугаалашкан. Кожуунун культура килдизинин эргелекчизи Анай-оол Туматович Шойдук клубтарның септелгезинге херек акша-хөреңгизинин четишпезин, шилчидилгени баяк черлери озалдадып турарын база өске-даа бергедээшкиннерни тайылбырлаан.

Аина ШИРИН-ООЛ.
Культура яамызының инспектору;
Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК, «Шынның» корр.

«БУЯННЫГ ӨГГЕ—ЧОН, БУДУКТУГ ЫЯШКА КУШ ЧЫГЛЫР»

Бай-Даг байырлал

Тыва өгбелеривистиң «Буянныг өгге — чон, будуктуг ыяшка куш чыглыр» деп чугаалап кааны аная эвес. Ол хүн чылган чон Эрзиннин Бай-Даг суурга хүндүлүг ада, кырган-ача, мөге Василий Куякович Сагдының өг-оранынга туржук, арбан, суму сынмаан. Өвүр, Улуг-Хем, Кызыл, Тес-Хем дээш, черле кайын чок дээр.

Василий Куякович Тыванын ревшериинин мөгези. 1945-50 чылларда Тыванын шилиндек мөгелериниң санынга кирип чораан. Найысылал Кызылда «Совет Тыванын 5 чылы» стадиониу 1949 чылда байырлалдыы-биле ажыдып турда. 128 мөге арызындан шугуп үнген. Ол хүн эгиннилер эннешээн аныяк-чалыы дээн эр бөгүн 70 харлан турар. Ынчаарда ажыдыышкыны болуп турда, Василий Сагдының шүүлгени стадионун 45 чыл ою эрткен.

Хоочун мөге Василий Куякович Сагдының 70 харлаан байыр-найырын төрээн сумузунун чону, республиканың янзы-бүрү булуннарындан келген аалчылары Бай-Даг суурунун кедээйинде стадионга эрттирли. Стадионну аян кинр шимеп аалчыларга өөрээн сеткилин илереткен «Аалчыларга изиг байыр!» дээн кыйгырыг уткуп турду. Айыткан шак-даа келген Байырлалдың башкарыкчызы Роза Балыраанын өткүт үнү стадион долдур чаңгыланып үнүп.

Эрзин, Тестн эргизинзе,
Элдеп солун оран чүве:
Хову, даглыг, хемнинг, хөлдүг,
Кодан малдыг, анныг-меннинг.
Чылгы, теве кожа оттаан,
Хоюп-дезип өскелешпес,
Чычыы торгу кеткен чону
Кожазында моолдарзыг...
Калдак-Хамар, Тарлашкын дээш,
Төөгүлүг черлери хөй.
Кайы чүктен келген чону
Төреллежип чурттап чоруур — деп, тус чернин онзагай таладарын чыылган чонга кезек таныштырып чоруй, байырлалды ажыдары-биле суму чагыргазының даргазы В. Ч. Ензакка сөс берди. Дараазында, «Чаа орук» ажылагыйнын директору Окмаа Шириновна Лойгу сөс алгаш, Василий Куяковичиниң допчу намдарын каксы таныштырды.

Ол 1940 чылдар эгезинде назынын ийи харга өскүргеш, Тыванын ревшериинге барган. Хан-дамырында сиген тыва хүрежин аңаа улам байыткан. Тыва ССРӨ-нин составынга каттыжып киреррге, шериг албан-хүлээлгезин совет солдат болуп Красноярскиге, Иркутскиге уламчылаан. Оон келгеш 1948 чылда өскен черинге тургустунган баштайгы колхозтун үндезилекчилериниң бирээзи болган. Мөгенин төк кээп дүшкен чери ам Моолче кире берген тыва Хаан-Көпей сыннарының баарында чаяг ол. Хөй чылдар иштинде баштай колхоз, оон совхозунга чолаачылаан, малчыннаач. Кижинин эң кол чоргаараалы, аас-кежии — ажы-төлү. Василий Куякович биле Мария Дамбаевна 6 оол, 2 кысты ажыдыралдын делгем оруунче аъткарып кааннар. Уругларының уруглары безин 25 кижи.

Оон соонда байыр чедириишкиннери, оюн-тоглаа, ыры-сам дараалажып, байырлал кидин түлүк барган. Бойдус безин кады байырлап турганзыг: дүүн чаа-ла хар чаап турган хиреде, бөгүн чагып каан-биле дөмей-ле.

Байырлалдың маадыры ирейнин уругларының уруглары Дина Соян, «Бора-Шээлей» теледамчыдылганың башкарыкчызы Анжелика Сагды болгаш өске-даа уругларның киржилгези-биле концерт көргүзүүн байыр чедирген улустун чугаазынга дараалаштырып турганы кончуг солун болган.

Тыва кижи кажан шагдан бээр «эрнин үш оюнунга» туралыг чораан. Оларның эң колу, чыылган чоннун күзеп манаанны тыва хүреш 9 харга чедир бичии 16 мөгенин салыглары-биле эгелээн. Аная шөлдүн ээзи Аранчын Соян шүүлген. Үжүүрлешкен мөге Белек Лойгу, 3-4 черлерге Эрзинден Аян Соян, Херел Сагды төлептиг болганнар. Чүвени канчап билир, алдарлыг мөге ирейнин уругларының оолдары Белек Лойгу, Херел Сагды сөөлүнде барып кырган-ачазының изин салган, шыырак мөгелер апаары чадавас. Ам дээрезинде оларның аттарын сактып алыылыкар.

Бичии-ле дээш, хөмзелек болбас. Дөрт телептиг мөгелер хойлар-биле, 10-10 муң рубль акшалар-биле болгаш амданныг чаагай торттар-биле шаңнаттылар. Торт болгаш акша шанналын Самагалдайдан Сергей Санчының өг-бүлези тывыскан.

9 харлыг мөге ирт ап турганын мурнунда кижи көрген эвес, сонуурганчыгла чүве чорду. Ол Василий Куяковичиниң дөргүл-төөлдери, эш-өөрлери болгаш өскелер-даа деткимчезин көргүзүп, спонсорлап турганынданна болган боор.

Дараазында 16 харга чедир 32 мөге салыышкыны солун болган. Маная Бай-Даг чурттуг Марат Чамыян ирт болгаш серге ийи дакпыр шаңналды шүүлгеш база эң чараш хүрешкени дээш чаалап алган. Шында-ла Марат шалыпкын, дидимин, бодундан мага-бот, дензи талазы-биле шыырак көстүр удурланыкчыларын октааш, тиилеп үнгенин магадавас арга чок. Ак-Эриктен келген Мөнгүн-Херел Дандаа үжүүрлешкен. 3-4-кү черлерни Орлан Отсур, Альберт Соян ээлээннер.

Ам «64-тер» чыскаалыпты. Республиканың каш дакпыр чемпиону Владимир Монгуш, ат-чарлыг мөгелер Сүктер Шимет, Игорь Шожулчаа, Василий Хураган, «Улуг-Хемниң начыны» деп бедик аттыг мөге Артур Ендан, эрткен чайын республика Наадымынга 8-ке киир хүрешкен Карим Сарыг (Ак-Эрик), өзүп олурар аныяк мөге Кунгаа Начын (Шамбалыг), бо чайын кожуун наадымынга үжүүрлешкен Доптан Эртине (Нарын) болгаш өскелер-даа бар. Аданывыс мөгелер баштайгы онагларын чиик аштылар.

Деткикчилериниң дузазы база мөгелерни удаа-дараа хей-аът киирип турган. «Соглээн сес, керткен ыяш». Ийиги онаг төңгелекте, Бай-Даг чурттуг Александр Данмаа бир кижиниң ажып тиилээш, маргышканын өзугаар ийи ошку, бир хойну ап үнген кижи. Хары угла аан.

Таптыг-ла 16 мөге артып чорда, шамбалыгжылар Владимир Монгуш, Кунгаа Начын, Тес-Хемден келген билдингир мөгелер Сүктер Шимет, Василий Хураган-биле таварыштылар. Борта баштайгылары тиилелгени байырлаан. «Мөгенин майны кадырык», алыс бо суур чурттуг, алдар-яды алгып өрээр мөге Артур Енланны 15-ле харлыг Владимир Эгер бүзүреллиг дужурду эвеспе. Дөрт мөге артып турда. 5-тен 8 чедир чер алган мөгелерни хүндүлеп бижиктер база шаңналга төлептиг болган: «шупту чаңгыс аай өөгүргаан тыва тоннар кеткен чазаалчылар дөгере аскырдаган манавас «алгырар шактарнык» ээлери болганнар.

Сөөлгү дөрт мөге сегиришкен соонда, Ш. Сүктер В. Монгушту, Б. Өлзей удурланыкчызы В. Хоюгбанны кайыкайызы-даа чая долгагылааш, иелээ артканнар. «Хоочун коктуг, хола кактыг дижир. Борта Сүктер Шимет (Тес-Хем) аныяк удурланыкчызын саадавайн, карак чивеш арызында мундура каапкаш аткаар олурту илипкеш, шүүлген. Ынчангаш «Чаа орук» совхозтун деткикчилеп салган аъдының ээзи болган. А Белек Өлзей (Кызыл) тулган улуг шарыны, Владимир Монгуш (Шамбалыг) биле Вячеслав Хоюгбан (Улуг-Хем) тус-тузунда молдурганы шаннал кылдыр алаанар. А хүндүлүг хоочунувус Василий Куякович Сагды адаан шаңналдарны тутсурубиле чергелештир боду оаза хол шагындан эгелээш, чаа костюм-чүвүрге чедир баш ажыр белектерлиг чаңган. ТАР мөгези В. К. Сагдының 70 харлаанын демдеглээри ол бүгү-биле кызыгаарланмаан. Хоочунувус аяк шайны ижиптеринче чыылган чонну Культура бажынының фойезинче чалаан.

Аная шайлалга-биле чергелештир ыры-шүлүкке, кожамыкка, танцы-самга, сыгыт-хөөмейге мөөрейлер, чоннун культурлуг дыштанылгазы орайга чедир уламчылаан.

Седип МОНГАЛ.

ЫНАКШЫЛ, ЧӨПТҮГ СЕТКИЛ-БИЛЕ

Кур-Чер школазы. Барыкла назынын иштинде манаа ажылдап, хүттап келдим. Сеткилге өөрүвүүт чүвелерле хөй. Школаның директорундан эгелээш мында ажылдап турар янзы-бүрү эртемнерни башкылап турар, совхоз бүдүрүлгезинин мүнакчылары, аваттар өөреникчилериим эндевик. Оларның арызында школада физика башкылап турар өөреникчим дугайыч чугаалап көрейн. Оон алын Александр Чимит-оолович Сарыглар дээр.

Волейбол, баскетбол, шыдыраа дээш, оон ойнавас-ла оюну чок. Оон хорадап, алгырып, дүндуе берген чораанын хуумда көрбээн мен. Удуртуп, уштап-баштаар талантызы четчир. Бир чыл директорлап турган. Чогум ынчан оон ажылгырын, башкылар, ажылчыннар-биле эпчеп-биле чугаалажып, ажылче организастап билирин эскерген мен. От чайын школаның септелгези эң шынарлыг болгаш дүрген чоруттунган. Оон ажылдап турар клазынын өөреникчилери школаның иштинге көрүлдехыналдаларга доктаамал шаңнадып-мактадып келген. Олар чүгле корум-чурум, арыг-силигден ангыда, спорттчу маргылдааларга, хөй-ниитинин ажылдарынга идепкейлиг киржип турар.

«Кол-ла чүве башкы кижинин чөп сеткили, уругларга ынаанда деп билир мен. Ажыы-биле чугаалааргa, олар-биле чугаалажып билиринде. Башкының сес-домаабиле оон ажыл-херээнин арызында карышкак турбас ужурлуг. Бичии кижилер хамаанчок, улуг кижилер-биле чугаалажырда баштай кижилерниң сеткил-сагыжын өөртүп, оюн-баштак-биле эгелеп алырга, ол түннелдиг, челиишкинниг боор чораан. Алгырып, хөректеп, эки-бак сестер-биле чугаа кылырга, оон ажыы чок. «Идегел» деп сөзүвүс бар болгай. Ынчангаш өөреникчилер башкызынга, а башкы өөреникчилеринге долузу-биле идегээр, бот-боттарын билчип ажылдаза, кижизидилгенин кол үндезини ында. Ийе, институт дооскан ымдан бээр чээрби ажыг чылдар эрткенин безин билбейн бардым. Чурттал га, ажыл-агыйга кандыг бергелер турбас дээр. Ону элип, шын ажылдап, чурттаары дээш, дүне чыткаш безин кылган ажылыңны анализтеп, чамдыкта өөреникчилерниң арын-шырайын, сесдомаан сактып кээр сен. Ынчап кээрге өөреникчи-биле чугаа, кижизидилге ажылы чаңгыс аай эвес, янзы-бүрү аргаметодтарны ажыглаарындан ажыл улам чедимчелиг деп эскерип чоруур мен. Шын аа, акым! Акым даадым, башкым дээрим ол-дур ийин! «Тура чокта күш чок, дус чокта амдан чок» деп улегеривис бар болгай. Кижилер-биле чугаа кылып тура, «дузун» ажыдып болбас — деп, школаның ажылы эки түннелдиг башкыларының бирээзи Александр Сарыглар чугаазын доосту.

Эрензен ТЕЖИТ.

ӨРТЕКТЕРИ ЫЛГАЛДЫГ

Мен бо чагааны Чадаана хоорайда аптеканың ажылының дугайын, тодаргайлаарга, эмнер өртээн өстүрүп алгаш садып турарының дугайында бижикселдим. Чүге дээрге аптекадан эмни чаңгыс мен эвес, өске-даа аарыг-аржыкка таварышкан кижилер садып ап турар болгай.

Факт-барымдаалыг болуру-биле элээн каш чижектерни киирип көрейн. Бо чылдың июль 25-те ол аптекадан метилурацилдиг свечи садып алырымга, 300 рубльге саткан. Август айда ол-ла эмнин өртээ 30 рубль болду. Бифидумбактерин эмни Чодураа деп ажылдакчы бир флаконда өртээ 500 рубль деп турган болза, Федосья Сат дээрзи 2500 рубль кылдыр өстүрүп алды.

Июль 18-те пустышка сосканың өртээн 180 рубль дээн болза, сес ай төнчүзүнде 49 рубль акша төледим. Оглумнун кулаанга кудар эмнин рецептизин Чодураага көргүзеримге, самбынга 55 рубль деп санаан чүве. Садып алыр дээримге, рецептиге кол эмниниң таңмазын баспаан дээрге, таңмаладып алгаш кээримге, демги Чодураа чок. Федосья Сат 2500 рубль дээч. Ам канчаар, эм хереглээн кижи ыыт чокка садып алдым. Күрүнеиниң эм-таңын мыычалдыр кара туразында өстүрүп, бажынга кирген сантүүнү алап олурарга, черле канчаарыл? Күрүне ажылдакчыларынга бүзүрел чидерле-дир

Аарыг-аржыкка туттурган чамдык улус ажы-төлүнге хлеб салып бээр сөөлгү акшазы биле эмни садып ап турары биллингир. Бараанар өртээнин өскенинге чоннун ырмазы сыныр турар болгай. ооза-ла эм өртээн кара туразында ынчаар өстүрерге болур бе? Рыноктун аар-берге үезинде-даа арынчүрүп ышкынып болбас херек. Солуттунмас ажылдакчылар чок, чонга шыны-биле бараан болур төлептиг кижилерни ажылдадыр херек. Эм өртээнге күш четпейн, аарыг кедерээш, амы-тынынга кэргүзеримге, самбынга 55 рубль деп санаан чүве. Садып алыр дээримге, рецептиге кол эмниниң таңмазын баспаан дээрге, таңмаладып алгаш кээримге, демги Чодураа чок. Федосья Сат 2500 рубль дээч. Ам канчаар, эм хереглээн кижи ыыт чокка садып алдым. Күрүнеиниң эм-таңын мыычалдыр кара туразында өстүрүп, бажынга кирген сантүүнү алап олурарга, черле канчаарыл? Күрүне ажылдакчыларынга бүзүрел чидерле-дир

Аарыг-аржыкка туттурган чамдык улус ажы-төлүнге хлеб салып бээр сөөлгү акшазы биле эмни садып ап турары биллингир. Бараанар өртээнин өскенинге чоннун ырмазы сыныр турар болгай. ооза-ла эм өртээн кара туразында ынчаар өстүрерге болур бе? Рыноктун аар-берге үезинде-даа арынчүрүп ышкынып болбас херек. Солуттунмас ажылдакчылар чок, чонга шыны-биле бараан болур төлептиг кижилерни ажылдадыр херек. Эм өртээнге күш четпейн, аарыг кедерээш, амы-тынынга кэргүзеримге, самбынга 55 рубль деп санаан чүве. Садып алыр дээримге, рецептиге кол эмниниң таңмазын баспаан дээрге, таңмаладып алгаш кээримге, демги Чодураа чок. Федосья Сат 2500 рубль дээч. Ам канчаар, эм хереглээн кижи ыыт чокка садып алдым. Күрүнеиниң эм-таңын мыычалдыр кара туразында өстүрүп, бажынга кирген сантүүнү алап олурарга, черле канчаарыл? Күрүне ажылдакчыларынга бүзүрел чидерле-дир

Аарыг-аржыкка туттурган чамдык улус ажы-төлүнге хлеб салып бээр сөөлгү акшазы биле эмни садып ап турары биллингир. Бараанар өртээнин өскенинге чоннун ырмазы сыныр турар болгай. ооза-ла эм өртээн кара туразында ынчаар өстүрерге болур бе? Рыноктун аар-берге үезинде-даа арынчүрүп ышкынып болбас херек. Солуттунмас ажылдакчылар чок, чонга шыны-биле бараан болур төлептиг кижилерни ажылдадыр херек. Эм өртээнге күш четпейн, аарыг кедерээш, амы-тынынга таттырып алыр ышкажыл. Аксындан чүү дээрил, олла хевээр адаар-дыр. Аарыг-аржык чонунарны кээргеп, шынчы бараан болуп көрүүцер.

Чайгы үеде аптекага хыналда кылырга, чеже-чеже миллион артык рубль илеээн дээр. Ол шын бе? Чөөн-Хемчик кожуунунун төп эмнелгезинин удуртукчузу А. А. Начын ол дугайын солунга харыылап бээрин дилеттим. База Ф. Сат ышкаш ажылдакчыларны канчаар хемчег алганыл?

Чинжен, чон мөлчүүр чоруктарны болдурбазы-биле аптекага контроль-касса машиналарыг тургузары чугула апарган-дыр. Мен ышкаш шак ындыг байдалга таварышкылаан. оны эскерген улус чинжен Ф. Саттың дугайын бижиир боор деп идегедим. Шынчы эвес чүүлдерге эптеш чок болуп. бир демниг болуп көрээлиңер. Ыытталвайн эрттирип турар болза, чамдык Ф. Сат ышкаш чинжен кижилериниң бажы эттенип, сынзыыр-дыр.

Ирина МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

ҮЕНИН ӨННЕРИ

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

УС-КУШ БИЛЕ ХӨКПЕШТЕР

Басня

Ус-Кушкаш Хөкпештерге бир-ле катап,
Уя тудуп, кады чурттаар суме киирген.
— Хөлчок чөптүг санал-дыр! — деп, боданмэйн-даа,
Хөкпештериң шевер кушту дораан деткээн.

Даалгалар, хүлээлгелер күүседирде,
Талаларнын хуваалдазы мындыг болган:
Ус-Кушкаш уя тудар, Хөкпештери
Уран кушка хереглээнин хандырып бээр.

Удатпааида хнрилээлер тигин-биле
Уя тудар чөөк чыыр дээш, ужупканнар.
Ол-бо чыткан күзүрүмнер чиндип хүнзээш,
Орай кежээ олчазын кээп дужаап-тырлар.

Алызындан хынамчалыг, топтуг болгаш
Аргыкчы куш чыгган дүктү шинчип көргеш:
— Бо дээрге чылыг тутпас өлүг дүк-түр,
А мында чудаан малдар таагызы.
Ам даарта арыг чөөктен тывынар — дээн.

Чөөк дилээш чадажыл каан Хөкпештерин
Чөгел төткеш, уран кушка катап келгеш:
— Чалгын-чүглер хыралгыже дилеливис,
Чангыс чүгле тыпканывыс бо-дур — дээштин.

Тудум-тудум чулунду дүк көргүскеннер.
Тудугжу куш ынчан аңаа ырма сынгаш,
— Болар-биле үүле-хөрек бүтпес, хей-дир,
Бодум хуумда хөделийн — дээш, арлы берген.

Өрү тыртып, канчалдыр-даа сургап кээрге,
Өөделевес, күзүрүмче чүткүүрлер хөй.

Чүлдүм ЧАП.

АНЕКДОТ

Агаарга пассажирлер самоледу ужудуп чораан үеде террорист-өлүрүкчү кижи пистолет тудуп алгаш, ужудукчуга чугаалаан:

— Угандаже угландырар ужудуптаалы.

— Хоржок, Ульяновскиже угландыр ужудуп бар чор бис.

— Чүге Угандаже самолеттуг угландырып болбазыл?

— Холунда белен автоматтыг бо шуваганчыдан айтырып көр!

Иргит АРГАН-ООЛ белеткээн.

БОЙДУСМАА

Тоожудан эгелер

(Уланчызы. Эгези №№ 152, 154, 155, 156 «Шында»).

Сүт-Хөл кедээзинге малчыннарнын улуг чыжы ынчаар доозулган. Аңаа келген автосадыглар бараанарын садыглаан. Колхозтуң поварлары амданныг чемнерин делгепкен.

Бойдусмаа биле Чүдек-оолдуң аналары, угбалары, чаавалары, честелери боттарынын кылып алган чемнерин делгээннер. Колхоз даргазынын дужунда калбак ак, чаглыг ужаны чода болгаш оон өске-даа эттер-биле катай салыпкан. Чиксенчии-даа хөлчок болган. Чаа эскен суук-ханны даргалар, хоочунар амданнанып чиир болган. Ол аразында хүреш болурун чарлаан. Суму даргазы Дыгбаш Ондар чыып алган мөгелерин девидип үндүрүпкен. Оларның аразында Чүдек-оол база эзир дег, карбанып кел чораан.

Бойдусмаа душтуу Чүдек-оолдуң чанагаш чораанын ам бир дугаар көрген. Көңгүс чалыы кыс оон эпчоксунган. Холдары-биле арнын уруг дуй туткан. Олдаа дуза болбаан. Кайгап, элдепсиңгеш, хая көрүнген. Ала-иезинче, күнчуунче, бээнче эргилдир көрген. Олар ону херекке-даа албаан. Халып баргаш, оон хүрежирин соксадырын, хевин кедирерин чугаалаар кижи болза.., Бойдусмаа ынчаар бодапкаш, доп-дораан чыылган мөгелериң аразынче кире халаан. Олдарның ортузунда турган бедик сынныг Чүдек-оолду кээп тырткан: —Ол канчаарың ол, чүдээңни, Чүдек-оол, соксап көр. Чоп чанагаштанып алганың ол? Ээгилериң шааранаан, аргандорганыңны көрем. Ыянчыыңны! Дүрген хевиң кет, моон чоруулу. Сенден өске хүрежир улус чок эвес. — Ынча дээш, ол душтуун четкен Хүрешчилерден аңгыланып келгеннер:

— Бо улус мени албан хүрежир сен, оон башка чирик дуглаар кижи чок-тур дээр болду. Моон мурнунда чылдарда Шамбалыгга-даа, шеригге-даа турган, хүрежип, чамдыкта шаңналдыг черлерже үнүп турган мен, Бойдус. Мунгарава, эжим. Менден чүдексинмейн, көрүп олур даан: Арган-дорганымны чоор сен. Бо оолдар база-ла мен ышкаш, көр даан. Шупту-ла шилгедек аан. Шамбалыгга турумда бо дарга Павел Шатович хүрештирип турган, оон секциязынга өөренген мең. Ынчангаш арным чазыга берген, ыятсыңза, өскээр көрүп алгаш, дем чаа базып каан амданныг быштаавысты чигирге бораап чип олур даан, эжим. Ынаар улустуң артынга олуруп ал, ынаам — деп, Сүмбер-Уула Чүдек-оол эжин чазамыктаан.

— Маңаа чээрби ажыг шыырак дээн мөгелерни салыр бис. Сүмбер-Ууланы база хүрештирер-дир, дуңмам. Оон башка шыырак улус мында эвээш келгендир, оон хүрежир дей бергенинге мунгагдава, Бойдус— деп, суму даргазы Ондар кээп оожум чугаалаан.

Бойдусмаа хүрежиксээн эжинче кезек када кайгап алгаш-ла турган. Бодунуң аайынга ол кирбес боорга, олурган улустуң артыы талазы-биле оожум чорупкан. Кичээнгей чүгле хүрешче угланган. Мөгелериң аразында мокулчак ак-даа сынныг кижи бар. Чамдыктары узун шилгедек-даа. Кончуг улуг, ишти хеверик, дыныштап чоруур бир чоржан мөгени бичии ырбыска оол кээп сегирип-ле алган. Аар дөзилиг кижи чиңгежек оолду ийи холдааш, чанында чыткан хөлду долгандыр бөөлдепкен дег болган. Шыырак холдардан ол оол ушта халаазы, ырадыр шыыккыланган, элээн ырак барза-даа, ушпайн барган.

Чүдек-оол база бир кижибиле сегиржип алган. Ону Бойдусмаа карак салбайн кайгаан. Бир дугаарында хүрежип үнгеш-ле, дораан октадып алыр болза, ыянчыг-дыр аа? Бойдусмаа ынчаар сагыш човаан. Кижиниң сагыжын өөртпес-даа, бо Чүдек-оолдуң чаржынчыын-даа. Чүдек-оол онаан буттарындан алгаш, чыыра соп, өрү көдүрүп үндүрүпкен. Кезек када эктиниң кырынга салып алгаш, кайы хире аарын билип алыр дээнзиг, кезек тудуп турган. Оон черге анар сала каапкан. Октаткан кижи туруп олурда, оон холундан алган. Тургускаш, эжин бир долгангаш, бурунгаар маңнааш, девип кааш, Чүдек-оол чоргаарланмайн-даа, олурар черинче углапкан.

Дараазында салыгларда Чүдек-оолга бичии-даа, улугдаа мөгелер таварлашкан. Сураглыг мөге Апыш-оолду безин ол чиикке тиилеп үнген. Сүт-Хөлдүң чок дээн сураглыг мөгелери Чүдек-оолдуң оптуг аргаларны ажыглап, ойнаарын магадап, харын-даа чаптап, аңаа октадып ап чоруп турганнар. Дөрт — эң шыырак дээннер арткан. аңаа база ол шылгараар дей берген. Хүрежириниң, хүрештирериңге улуг сонуургалдыг дарга Павел мырыңай аксын ажып алган, кайы оранчоктан оларны магадаан. Алыш часкаашкыннары тайга кырынче ырадыр дыңналып чоруп турган. Бойдусмаа ам-на дидимненип, Чүдек-оолдап каап, омак-хөглүү аажок олургаш, ам харындаа тура халаан. Чүдексинип турган Чүдек-оглу шүглүп үнериниң кырында келген. Эзеңгиден мырыңай тептинипкен. Сураглыг мөге Апыш-оолдуң шала аамайын ажыглап, былдай дүжерге, мешпек мөге черге меш дээн. Чүдексиндирер Чүдек-оол шүүр дувүнге чыдып калгаш, шүглүп үнген.

Шүүлген оолду мактап, алгаары-биле хөй улус алгаш, өрү алзы төөректээн. Узун кижиниң бажы, буттары сыннар кыры-биле деңнежип көзүлген. Чүдек-оолдун ада-иези кожа кыллаштажып кел чорааш, оглун мактап-алгап турарын магадап, аастарын ажыдып алгаш, кайгап турганнар. Ол хире улуг-шыырак кижини хөй улус алгаш октаарга, дүкхап дег сагындырган.

Колхозтуң араазай ак аъдын эзертээш, шүүлген мөге Чүдек-оолга эккеп хүлээткен. Колхоз даргазы Павел каттырбас боду аңаа каттырган, өөрүвес боду аңаа өөрээн. «Мээң өөренікчим-дир, эр-хей-дир сен, моон соңгаар-даа шүглүрүңну күзедим»—дээш, ооң холун тудуп, делгем эгиннерни часкап каан. Дынзыдыр куспактаан. Үжүүрлешкен болгаш дараазында черлерни алгылааннарга шаңналдарны хойлар, сарлыктар, шарылар баштадыр бергилээн.

— Бай колхозтуң малматаны чок эвес, шаңнапмактап турбайн канчаар, балык-байланы чок эвес, оон кылган аъш-чемни делгеп салып турбайн канчаар, ооллдарым, бо ажыл-агый оң чыл эртерге, улам-на күчү-шыдалдыг болур, көөрдаа силер—деп, хоочун кижи Ашак-Сергейниң үнү дыңналган.

Охемчик ОНДАР.

База бир үн

Хеймир-оол Санчай Кызылдың башкы институдун дооскан. Амыдыралдың шапкын агымынче күш-ажылчы баштайгы базымын башкылал ажылындан эгелээн. Ол ам Кызыл кожуунун Эәрбек школазында ажылдап турар. Ук школаның директору.

Келир үениң кижилерин күш-ажылга, төрээн черниге, оон бойдузунга, төөгүзүнге, мөзүлүг аажы-чаңга кижизиндирн бодунун алыс хүлээлгезин кылдыр санап чоруур. Ол дугайында бодалдарын шүлүктерге Хеймир-оол Санчай илереди бээр.

«Шүлүктериин кыдыраажын» чаа чогааладарыбиле немеп, оозун камныг шыгжап чоруур. Канчап билир, алызында барып тускай чыында кылдыр хуула-даа бээрин.

Ам оон шилиттиген чаа шүлүктерин моон адаанда парладывыс.

ЧАҢГЫС ДЫТ

Даганың кыры бедик черде
Даамал дег чаңгыс дыт бар.
Эртенниң-не менче көрүп,
Эшсирээн-даа ышкаш болур.
Чүге чааскаан маңаа өскеш,
Чүнү бодап туру ирги?
Ында-хаая аңаа четкеш,
Ынакшылым сөглеп чор мен.
Чаңгыс дыдым менээ эргим,
Чаъстан, хаттан чаглактап аар.
Чайын, күзүн, кыжын, чазын
Чараш сыны өскерилбес.
Саглаң ногаан ынак дыдым
Сагыжымны эдип-чазап,
Чаражыңга чөлеңгниш бол,
Чалгаа болба дээнзиг-даа.

АЪДЫМ

Чедип келдим.
Сен чок болдун.
Чеже манаар
Челзип чандым.
Сарыг-Доюм,
Салып орда,
Салгын-биле
Чарышкан дег.
Күжүр аъдым
Күзелим дег.
Күзээнинге
Черле чедер.

ШОЛБАН

Октаргайның делгеминден
менче көрүп,
Оттуг караан чивеннедип
турар чүүл?
Дунекинин карангызын
өттүр чырып,
Дужумге чоп кирип кээр
сен, шолбан сылдыс?
Күжүр шолбан, чаражыңны
сактып ор мен.
Чүрээм одун кывысканын
утпас-даа мен.
Чуртталгамга аялга бооп
чоруурунну—
Чуруттунуп артарыңны
күзээр-дир мен.
Амыдырал-чуртталгамның
чырыткызы —
Аксым-кежин, өөрүшкүм,
күзелим сен.
Сорулгамның шыны чүгле
сенде болду.
Шолбан сылдыс, ырак-даа
бол, сенээ чедейн!

Хеймир-оол САНЧАЙ.

УС-КУШ БИЛЕ ХӨКПЕШТЕР

Басня

Ус-Кушкаш Хөкпештерге бир-ле катап,
Уя тудуп, кады чурттаар суме киирген.
— Хөлчок чөптүг санал-дыр! — деп, боданмэйн-даа,
Хөкпештериң шевер кушту дораан деткээн.

Даалгалар, хүлээлгелер күүседирде,
Талаларнын хуваалдазы мындыг болган:
Ус-Кушкаш уя тудар, Хөкпештери
Уран кушка хереглээнин хандырып бээр.

Удатпааида хнрилээлер тигин-биле
Уя тудар чөөк чыыр дээш, ужупканнар.
Ол-бо чыткан күзүрүмнер чиндип хүнзээш,
Орай кежээ олчазын кээп дужаап-тырлар.

Алызындан хынамчалыг, топтуг болгаш
Аргыкчы куш чыгган дүктү шинчип көргеш:
— Бо дээрге чылыг тутпас өлүг дүк-түр,
А мында чудаан малдар таагызы.
Ам даарта арыг чөөктен тывынар — дээн.

Чөөк дилээш чадажыл каан Хөкпештерин
Чөгел төткеш, уран кушка катап келгеш:
— Чалгын-чүглер хыралгыже дилеливис,
Чангыс чүгле тыпканывыс бо-дур — дээштин.

Тудум-тудум чулунду дүк көргүскеннер.
Тудугжу куш ынчан аңаа ырма сынгаш,
— Болар-биле үүле-хөрек бүтпес, хей-дир,
Бодум хуумда хөделийн — дээш, арлы берген.

Өрү тыртып, канчалдыр-даа сургап кээрге,
Өөделевес, күзүрүмче чүткүүрлер хөй.

Чүлдүм ЧАП.

КЕЛИН

ФОТОЭТЮД.

Уруглар болгаш улуглар

ПӨРҮК КИЖИ

Пөрүк кижи... Даштыкы парлалганың бижип турары-биле алырга, беш уругнун инизин дыка пөрүк дел санап турар. Ындыг байдал кижиниң амыдырылынга балаттынмас исти аттырып каап болур.

Кижилериң ындыг байдалынга хамаарыштыр шинчилел чорудуп, ажылдар бижип турган психолог Дж. Зимбардонун тодарадып турары биле алырга, улгады берген пазылыг пөрүк кижилер бодун бичиизиндеи-не тура, ындыг байдалдыг турган мен деп чугаалаар болуп турар. Ада-ие уругларынга дузалашпас болза, олар ол елчаан пөрүк кижилер бооп артып каап болур.

Психологтун түннеп ааннында — пөрүк, эгеничел уругларның өөредилгези ындыг кончуг эвес, класстан дашкаар ажылдардан оспаксыраар болурлар, чугаа-соотка киришпес. Элээди үези социал хоорук чоруктуң байдалынга эртер. Пөрүк кижилернин аразында өг-бүле тутпайн баар улус база турып болур азы орай өгленир таварылгалар тургулаар.

Оон аңгыда пөрүк кижилер хөй акша ажылдап ап шыдавас болур, бедик албан-дужаал ээлевес. Шыырак билиглиг дээн специалист кижи безин, улус-биле аралажып, дидим чугаа кылып шыдавазынын хараазыбиле, албан-дужаал талазыбиле бедивейн бэарын амыдыралдан билир бис. Психолог профессор Чик Джонатан чамдык ындыг кижилер камгалалдын, дидим чоруктун демдээ кылдыр алкогольду, наркотиктиг будумелерни ажыглап болур деп бижип турар.

Пөрүк чорукка бектеттирген чамдык кижилер чүгле бодунун «онзагай делегейи», амыдыралы-биле дуй тыштынып, хаалчак апарган таварылгада, харын мырыңай психиатр эмчиниң дузазы эргежок чугула апаар үелер база турып кээп магат. Ынчалзажок өг-бүлеге тургустунун келген нарын ол байдалды ажып эртеринге уругга сагыш човангыр алаиениң дузазы эргежок чугула.

Дыңнап, эскерип турунар. Эге школаның бир клазынга чедип барып чугаалажырга, Зимбардога башкылар: «Пөрүк уруглар хөй эвес, ийи-бир кижиден ашпас» дишкен. Ынчалзажок психолог ындыг уруглар хөй деп түннелге келген. Беш уругнун ийизиле пөрүк деп шинчилелден ол түннээн. Оон кайы хире байдалдыы — уругнун назыхарындан кол хамааржыр. Ооң түннеп турары биле 12-14 хар аразында ооллдарның 50, уругларның 60 хуузу пөрүк, ыядычал.

Ада-ие, башкылар ындыг байдалды эскербейн баар. «Пөрүк кижилер өске улустан ылгалдыг, хөйге көскүлеп болурунче чүткүвес» деп, ол бижип турар.

Чамдык таварылгада мындыг база болгулаар: пөрүк дээнивис уругнун сагылгачуруму сыр дедир бооп болур, чүл дээрге школа хулиганы, изиг дижиривис өөрезикчи херек кырында аажок пөрүк дээривис оол болур деп, ол санап турар.

«Мээң оглум аажок пөрүк кижи болдур ийин» азы «Бистин өг-бүлевисте ол дег ыядыычал кижи чок» дээн янзылыг чугаалар сөглүүде барып, эпчок байдалларга таварыштырып база болур. Ындыг чугаа дыннаан таныыр кижилериңнин уругга хамаарылгазы бир-янзы апарып болур, уругга бодунуң ээлчээнде, «арай чиктиг болган кижи-дир мен аа» дээн сезиг тыптып кээп болур.

Чемелеп-ле турбайн, кижиниң байдалын эки билинер. Пөрүк уруг өске улустан чеме дыңнаваза-даа, бодун боду ол чемелээр, чемелээшкин дыка шынсыы болур. Бодун долгандыр турар кижилер-биле чогумчалыг чугаа кылып шыдавазын олар болунун четпес талары-биле буруулаар деп психолог Л. Хендерсон санап турар.

Мындыг таварылгада, чымчак сеткилдиг болуру чугула. Бир ава тос харлыг уруундан эпчоксунуп ыяткандда кандыг байдалдыг апаарын оон сонуургаан. Уруг айтырыгга: «Бир-ле куш мени илбилепкен дег болу бээр, шимчеш дээри безин берге апаар» деп харыылаан. Ада-ие ынчан уруунга чүнүн-биле дузалап болурул? «Мең кандыг-бир чүүлге бодумга бүзүревес болзумза, меңээ силер бүзүрээр мен деп чугааланар» — күзел ындыг болган. Улуг улустуң деткимчезин ол «хуулгаазын каржы күштерни» кижиден ап октапканынга деннеп чугаалаан.

Чөптүг болуру чугула. Өг-бүлеге ажык, аажок чугаакыр уруг турып болур, а өскези сыр дедир — ыядычал, дидим эвес чөнныг база бооп болур. Уругларның аразынга дең байдалды тургузары-биле бир өг-бүле шупту чыглып келгеш «эки медээ» дээн чижектиг оюнну стол артынга олурупкаш, ойнаар турган. Өг-бүленин кежигүн бүрүзү назы-хар барымдаа чокка хүнде эки чүү болганын чугаалаар. Өске кижиге хомудаарын чопшээревес Ынчан уруг бүрүзү сөс алыр аргалыг, ол-ла үеде артканнары дыңнавышаан, ону, сайгарып чугаалажыр. Ынчан пөрүк дээривис уруг ол сайгарылганың бүрүн эргелиг киржикчизи болу бээр.

Уругнуң бот-үнелелин бедидер. Чамдык уруглар бодунга үнелел берип шыдавас болур. Мындыг таварылгада, аңаа хамаарыштыр силерниң бодалынар бедик дээрзин оглуңарга азы кызынарга доктаамал сагындырып турунар. Ынчан бодунун чедишкиннеринге оон бүзүрелин ол оттурар.

Дузадан диленер. Уругнун пөрүк байдалдыы класска өөренилге үезинде илереп кээп болур, школага база аңаа дузалаар болза эки. Эгеничел, дидим эвес чорукту ажып эртеринге башкы улуг дузаны чедирип болур. Бүдүн класс мурнунга бо пөрүк кижи-дир деп чарлаан ажыы черле чок. Оон орнунга башкы-биле сүмележип, уруунарның сонуургалын, онзагай талаларын чугаалап берип, дуза дилээр болзунарза эки.

Оглунарның өөрүн силерниңге ойнаар кылдыр чаланар. Телефон-биле чугаалашсын, кижилер-биле чугаалажып өөренириңге ол база ажыктыг практика-дыр.

«Чүү деп чугаалаарын азы кандыг харыы бээрин билбестир мен» деп уруг хомудап болур. «Дошту буза шаап» эртеринге уругга дузаланар, кандыг байдалда чүнү чугаалаарын сүмелеп тайылырлаары чугула. Көрүнчүк баарынга туруп алгаш, репетициялазын, чугаалажып турар кижизиниң караанче дорт көрүп өөрензин. Сонуургалының аайы-биле бөлгүмнерге бижиндп, киирип каар болзунарза база ажыктыг болур.

Шыдажып эртер ужурлуг бис. Уруг пөрүк байдалын ажып эртсин дээш, бүгү-ле чүүлдерни шыдажып, манап эртер ужурлуг бис: сагышсеткилин билип, деткип, түннелин манап, шыдажып эртер ужурлуг бис. Ону ажып эткен улус дыка хөй. Уруг амыдыралдын өөрүшкүзүн көрүп, аңаа мага ханзын дээр болза, ада-иениң ынакшылы эргежок чугула.

Салли КИСТЕР.

ЧИГЕ СӨГЛЭЭН

Албыстаанга мези-даа тутсуру, арын-нүүр чокка эргечагырга-даа тутсуру — кайызы-даа айыылдыг.

Пифагор.

Бодун башкарып билбес хирезинде, өскелерни баштаксаар кижи — угаан чок.

Публилий Сир.

Эки-даа, багай-даа кижилерге хоойлуларның ажыы чок. Эки кижилер хоойлулар хереглевес, багай кижилер хоойлулардан эки апарбас.

Демонакт.

Хостуг болур дизивиссе, хоойлуларның күлдары болур ужурлуг бис.

Цицерон.

Хоойлу кижилерни хостуг кылып шыдавас: кижилер боттары хостуг хоойлуну кылыр ужурлуг.

Г. Торо.

Арын-нүүрлүг шаажылакчы-даа, арын-нүүр чок шиитककчи-даа турар.

Армян үлегер чугаа.

Чаагай чанчылдар эки хоойлулардан үнелиг.

Тацит.

Чурт хоойлузун сагывас болза, ындыг чуртка даргалар көвүдээр.

Соломон.

Хоойлунун кол утказы — кижиге ынакшыл болур.

В. Шекспир.

Эң бедик шын шииткел — арын-нүүрнүң шииткели.

В. Гюго.

Алдын-меңгүнге чүдүүр черге бүгү-ле чырык сагышсеткилди: шынчы чорукту-даа, арын-нүүрну-даа, ыядыр сеткилди-даа, билигни-даа дорамчылай көөр.

Саллюстий.

Кежээ — арагачы, эртен — чалгаапай.

Япон үлегер чугаа.

Хөй кижилер алдын-меңгүн-биле бүгү-ле чүвени садып ап болур деп бодааш, бир-ле дугаарында боттарын садылканнар.

Ф. Бэкон.

Чамдык кижилериң бай-шыдалдыынга адаарган херээ чок: олар ону бистин карманывыстың күш четпези өртек-биле садып алган — алдын-меңгүн дээш амыр-дыжын-даа, кадын-даа, ат-алдарын-даа, арын-нүүрүн-даа олар берипкеннер Ол эмин эрттир аар өртек — ындыг садыг биске чүгле каражаны эккээр ийик.

Ж. Лабрюйер.

Харам бай — экиргек ядыыдан ядыы.

Араб үлегер чугаа.

Арага ижип турар кижиге арага дөрт ангы мөзү-шынарны дамчыдар Баштай ол алдын-доос күш дег, ёзуургап эгелээр, шимчээшкиннери оожум болгаш сүрлүг. Оон соонда сарбашкын дег аажылап, бүгү-ле кижилер-биле баштактажып, ойнап эгелээр. Оон соонда арзылан дег, бот-тогдунар чоргаар, бодунун күүнге менээргенип эгелээр. Адак сөөлүнде хаван апаар болгаш ооң биле дөмей малгашка боражы берген чыдар.

Абуль-Фарадж.

«Чүректиң мелерели» деп номдан Болат-оол САЯ очулдурган.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ШЫЛГАЛДАЗЫ

1.

Чеди айның кежээзи. Кишлак бажыннарының соңгалары ийи-чаңгыстап ожуп эгелээн. Бир-ле бажыңның херим чаныңга ийи эр кижи уткужуп келген. Бирээзиниң аксындан арага чыттылган, а өскези элээр.

— Салам-алейкум!

— Сол-мендээ!

— Мындыг орай кайын келдин?

— Ташкентиден.

— Кайнаар далажырын ол?

— Амитаның кырган-ачазы сугже.

Ийи кижиниң арзында чугаа аңаа четкеш, арз үстү хона берген. Арагазыг кижи улуг тынгаш, чугааны шорулгактыг эгелээн:

—Кандыг херек ужурунда чор сен?

— Кандыг херек ужурунда? Эзириинер улуг хире апаргандыр — деп, бирээзи чөптеп чугаалазын: — Бажыныларга чедирип каайн —дээш, четкен.

— Чанарымны сенден айтырбас мен — дээш, өскези холун ушта соп алган. — Амита сеңээ кадай болбас!

— Бо чүнү чугаалап турарынар ол?

— Шынын чугаалап тур мен.

Ийи кижи кезек када удур-дедир көржүп алгаш турган. Эзирик кижи херимден даанырга, бир ыяш хоорлу берген. А бирээзи оон-биле сөс каржып, хилбактанчып турарындан тувексингеш, «демгерей бергеш, чана бээр ыйнаан» дээн бодал-биле каапкаш, чоруй барган.

— Болат! — деп, эзирик кижи кыйгырган. — Аңаа турам.

— Тахир— дээш, Болат тура дүшкен.

Тахир кускуннай каапкаш, хоорулган херим ыяжын тудуп алгаш кылаштап орган. Болат былдай дүжүп, арнын туттунуп чорда-ла, коъш кырга шак дээн. Тахир ыяжын октапкаш, тендирип чоруй, бир кудумчуже кылаштаан.

Баштайгы дээреде холунуң сыныныг Болат билбээн, шимчедиптерге, чымсырт кынныр ажыцнаан. Өрү көдүрүпкеш, алгырыпкан. Кадык холу-биле хөрээнге чыпшыр туткаш, Амитаның кырган-ачазы сугже кылаштаан. Бажын эжин ажык. бетики орээлдиң сайгылгаанны чырып турар. Рахим ирей шала кырында олурупкан чаасканн чугааланган орган. Болат мендилээн, бирээзи этпаш кыннып, өле карактарыбиле алдыыртаа өрү көргеш, менди харыызынга:

— Мында чүге кирип келдин, черлик ыт оглу? — деп көргүрээн.

— Чуртталга тудуп билир сен бе? Чаңгыс катап айбылаарымга, өөдежок кортуунну көргүстүн чоп...

— Кай, мени каш чыл бурунгаар бузуттуг оор херекче чыгаш турганыцарны ам-даа утпаан-дыр силер але? — деп, Болат сөс карышкан. — Чуртталга тудуп билири ол эвес болдур ийин...

Ол аразында даштын Тахир шимээргээн. Болат костюмунуң иштики карманындан шарыглыг акша ужулгаш сунган, ирей ону алкаш, хойлапкан. Тахир эжик аксында чулчуруп кел чыткан. Болат карыштыр үнүл, кишлак эмчизинче хайым бодалга алыпкан кылаштаан.

2.

Тыва улустуң үлегер домаанда дег, «хүрен дайның маңын, күдээзиниң күжүн көөр» дээнзиг, Рахим ирей дыка хандыр даржылып боданган. Чүү-даа болза Тахир-биле кады чорударга ынаар боор дээрзинге ылап ынанган. Ол херекти Амитага билдиртип болбазын, Болаттың аксын шооча дег быжыг алырынга Тахир кол кижи болур. Болаттың субботада келирин манаар. Келзе, ирей айтыышкын бээр, ийи ол машиналыг хөвеч шелүнче чоруптар.

Болчаан хүнде Болат келбейн барган. Орта ирейлиң сагыш-бодалы саарзыкталыы, өрге манаан сары дег апарган. Ынчалза-даа даартағы хүн деп үве бар. Тахирге быжырымчаны улам быжыглап, ыяап күүседирин күткээн. Боду кады чоруур дээрге, бир боодал хөвеннің деңзизи үүс килограмм ажыг. Бодунун шыдал чогунга чөгенгеш, Болатты манаар ужуру ол. Ону демир-орук станциязынга чедирип каар, ында ажылдап турар хоочун оңнүү, эдикчи мастер Сибирь чоруур вагоннарга чүдүрүп алгаш, орук дургаар бүдүү садыглаар. Акшаны мастер-биле аразында үлежир. Өңнүү ындыг бэраанны садып-саарарынга патамдажаан, хол куруг келбес кижи.

Дараазында суббота келген, Тахир каш рейс кылгаш, «моторум соктай берди, бажынга барып чазып көрейн» деп меге чылдак-биле дуъш четпейн чорда, бүдүү хоорайже чорупкан. Чазаглыг орукка салгын үндүр халдып, сагыш амыр тутсуп орган. Хоорай бажы КАИ бажыныың бети деңчүгеште бир кижи турган. Чоожшулап келгеш көөрге, Болат бо турган. Эрте халыткаш, элээн ырактан эггеш, Болаттың чаныңга доктаадыпкан.

(Уланчылыг.).

Карыма ТҮЛҮШ.

Телевидение

Октябрь 3-тен 9-ка чедир

ПОНЕДЕЛЬНИК

ОКТЯБРЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Роботтар дайыны». Мультсериал.
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
10.00 Москвага старт.
10.30 — 10.50 Г. Свиридов. Орус ырлар.

• • •

15.50 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Комикс-бум.
16.30 «Кижи бүрүзү сылдыстыг».
16.50 МЕДЭЭЛЕР.
17.00 «Кижи бүрүзү сылдыстыг». Дамчыдылганың уланчызы.
17.20 «Элен болгаш уруглар» деп аныяктар сериалының баштайгы көргүзүү. «Ужуражылга».
17.50 МЕДЭЭЛЕР.
18.00 Эрнст Неизвестный-биле ужуражылга.
18.45 «Сураглыг кижилер» деп рубриканың баштайгы көргүзүү. XX век. Ф. Шаляпин.
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 «Чугула айтырыглар шагы».
19.25 «Черлик Роза». Телесериал.
18.55 «Бистер».
20.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».
21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.30 Агаар.
21.40 «Удур туруушкун». Барымдаалыг фильм.
22.35 Спортчу уик-энд.
22.50 «Өөр сылдыстар-94».
23.20 «Сонта». Улуг кижилерге мультфильм.
23.35 Баскетбол. Суперлига. ЦСКА —«Динамо» (Москва).
23.50 Бөгүн делегей.
00.00 Баскетбол. Уланчызы.
00.30 Ынакшыл дугайында ырларны Иосиф Кобзон күүседир.
00.50—01.00 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.30 Формула-730.
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.30 Ажылче чалап тур, ажылче чалап тур...
8.35 Ажылгыр кижилерниң үези.
9.05 Эй-би-си-ниң медээлери.
9.30 Эртенги концерт.
16.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.20 Мульти-пульти, «Винни-Пух», «Винни-Пух аалдап бар чор», «Адыр, сени шиве!».
16.50 Уругларга дамчыдылга.
17.05 Хүннүң-не байырлал.
17.15 Телесолун.
17.20 «Аджар».
17.45 Камгалал-911.

«ТЫВА» канал

18.45 «Азияның түрээнде».
19.05 «Школачы амыдырал».
19.20 Мульт дамчыштыр байыр чедириишкиннери.
19.35 Бөгүн делегейде.
19.45 МЕДЭЭЛЕР.
19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.05 Реклама.
20.10 «Уттундурбас ол дүнеден бээр...»
20.25 Понедельник санында детектив. «Спрут-6». Уран-чечен фильм. (Италия), 1-ги сериязы, 1-ги кезээ.
21.30 Репортер.
21.45 Реклама.
21.50 Чөптүг чоруктуң үези.
22.50 Спортчу карусель.
22.55 Реклама.
23.00 МЕДЭЭЛЕР.
23.20 «Уттундурбас ол дүнеден бээр...»
23.50 «Артемов. Реквием». 1-ги кезээ.
00.40—00.45 Сылдыстар чугаалаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

18.45 «Уттундурбас ол дүнеден бээр...»
19.25 Чаштарның чугаалары.
19.55—20.00 Реклама.

ВТОРНИК

ОКТЯБРЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Роботтар дайыны». Мультсериал.
9.25 «Черлик Роза».
10.00 Америка М. Таратутаның көргени-биле.
10.30 «Музыка кичээли». Барымдаалыг телефильм.
10.50—11.00 Пресс-экспресс.

• • •

15.50 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Харылар.
16.30 Бистернин аравыска, бичии уруглар аразынга...
16.50 МЕДЭЭЛЕР.
17.00 Джэм.
17.25 «Элен болгаш уруглар». «Катаяның төрүттүнген хүнү!». Аныяктар сериалы.
17.50 МЕДЭЭЛЕР.
18.00 Шаандакы шөлдүң чажыттары.
18.30 Кижи болгаш хоойлу.
18.45 «Сураглыг кижилер». XX век. С. Дали.
19.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 «Чугула айтырыглар шагы».
19.25 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 ТЕМА.
20.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».
20.55 Реклама.
21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.30 Агаар.
21.40 Баштайгы холдардан.
21.50 Тиилелгениң 50 чылынга. Дириглерни кыйгырып тур мен... «Аты-баты, солдаттар чоруп органнар». Уран-чечен фильм.
23.30 Парнасче чада. Фестиваль чарлалы.
23.50 Бөгүн делегей.
00.00 Футбол.
00.30 Москванын камерлиг хорунуң концерти.
00.50 МЕДЭЭЛЕР.
01.00—01.30 Юрий Никулин-биле алды кежээ. 1-ги кежээ.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.30 Формула-730.
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.30 Ажылче чалап тур, ажылче чалап тур...
8.35 Ажылгыр кижилерниң үези.
9.05 Эй-би-си-ниң медээлери.
9.30 «Данаяның тывызыктары». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.
9.45 Чөптүг чоруктуң үези.
10.40 Россияның телетеатры. Ю. Домбровский —«Холчугаш, бутчугаш, огурецчигеш».
11.25 «Уттундурбас ол дүнеден бээр...»
11.35 Телесолун.
11.40 Тараачыннар айтырыы.
12.00—12.20 МЕДЭЭЛЕР.

• • •

15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.20 «Рост» студия.
16.50 Уругларга дамчыдылга.
17.05 Хүннүң-не байырлал.
17.15 Чаа шугум. «Дүрзү-хевир».
17.55 Чапсар.
18.00 Көдээниң шеверлери. «Курск черинин беримчези».
18.30 «Кижилер» деп бөлүктүң баштайгы көргүзүү.

«ТЫВА» канал

18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 «Хуужудулга».
19.20 «Чүрттүлганы изеп турар орук».
19.40 «Тыванын киноэкранында».
19.45 МЕДЭЭЛЕР.
19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.05 Реклама.
20.10 Тодаргайы-биле.
20.20 Киномарафон. «Планеталар парады». Уран-чечен фильм.
22.25 Чапсар. В. Казаченко.
22.40 «Уттундурбас ол дүнеден бээр»
22.55 Реклама.
23.00 МЕДЭЭЛЕР.
23.20 «Ынакшылдың сылдызы». О. Погудин.
23.50 «Артемов. Реквием». 2-ги кезээ.
00.40—00.45 Сылдыстар чугаалаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

18.50 Ажыл-херек кижизи.
19.20 «Уттундурбас ол дүнеден бээр...»
19.50 Спортчу карусель.
19.55—20.00 Реклама.

СРЕДА

ОКТЯБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Хөлүг аялгалар».
9.20 Мультфильмнер: «Карыштыг ном», «Чеди алышкы».
10.00 Аян-чорукчулар клуву.
10.50—11.00 Пресс-экспресс.
15.50 МЕДЭЭЛЕР.

• • •

16.00 Делегейнин Башкы хүнүнге. «Останкинонун» концерт студиязынга ужуражылга.
17.00 «Көк куш».
17.20 «Элен болгаш уруглар». «База бир эр». Аныяктар сериалы.
17.50 МЕДЭЭЛЕР.
18.00 МИР.
18.30 Кижи болгаш хоойлу. Тускай үндүрүлге.
18.40 «Сураглыг кижилер». XX век. Б. Шоу.
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 «Чугула айтырыглар шагы».
19.30 Россияның башкызы.
20.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».
21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.30 Агаар.
21.40 А. И. Солженицын-биле ужуражылга.
22.00 «Койгун хову-шөлдеп маннап чор». Уран-чечен фильм.
23.30 Делегей бөгүн.
00.00 «Койгун хову-шөлдеп маннап чор». Уран-чечен фильмниң уланчызы.
00.30 Танцы.
00.50 — 10.00 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.30 Формула-730.
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.30 Ажылче чалап тур... ажылче чалап тур...
8.35 Ажылгыр кижилерниң үези.
9.05 Эй-би-си-ниң медээлери.
9.30 Эртенги концерт.
9.45 «Санта-Барбара». Телесериал.
10.35 Эки-ле чүрттап турардыр-сеп.
10.50 Театржы мөгейиишкин. «Иванов болгаш өскелердаа».
11.35 Телесолун.
11.40 Тараачыннар айтырыы.
12.00 — 12.20 МЕДЭЭЛЕР.

• • •

15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.10 «Рост» студия. «Узаткан шактыг».
16.50 Уругларга дамчыдылга.
17.05 Хүннүң-не байырлал.
17.15 Чаа шугум. «Ыраккы Төөн чүк».
18.00 Ажыл-херек кижизи.

«ТЫВА» канал

18.30 МЕДЭЭЛЕР.
18.40 Мультфильм.
18.55 «Өөредилге болгаш кижизидилге».
19.25 «Төрээн черлер».
19.45 МЕДЭЭЛЕР.
19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.05 Реклама.
20.10 Тодаргайы-биле.
20.10 Фильмниң баштайгы көргүзүү.
20.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.30 «Езулуг-ла силернии...» Владимир Цветовтуң дугайында сактыышкын.
22.05 Солуннар төөгүлери.
23.00 МЕДЭЭЛЕР.
23.20 Үе-чадалар.
23.35 «Артемов. Реквием». 3-кү кезээ.
00.25 Кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында дыңнадыглар экраны.
00.35 — 00.40 Сылдыстар чугаалаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

18.30 Алдын кош-дыргак.
19.05 Чапсар.
19.10 «Уттундурбас ол дүнеден бээр...»
19.45 Спортчу карусель.
19.50 «Кым-даа уттундурбаан».
19.55 — 20.00 Реклама.

ЧЕТВЕРГ

ОКТЯБРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Роботтар дайыны». Мультсериал.
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
10.00 Дириг амытаннар аймаа.
10.40 Сибирь дугайында ырлар.

• • •

15.50 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 Мультитроллия.
16.30 Золушкага балга.
16.50 МЕДЭЭЛЕР.
17.00 Тин-интим.
17.20 «Элен болгаш уруглар». «Өттүр көөр дүш», Аныяктар сериалы (Франция).
17.50 МЕДЭЭЛЕР.
18.00 «...Он алды харлыларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыларга».
18.30 Россияның ак-көк хеми барын чүкче агып чыдар.
18.45 «Сураглыг кижилер». XX век. Генрих Форд I.
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 «Чугула айтырыглар шагы».
19.25 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 В. Вульфтун автор программазы. «Мөнгүннелчек шар».
20.40 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»
21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.30 Агаар.
21.35 Реклама.
21.40 Москва — Кремль.
22.00 Ален Делон «Байырлыг, оңнүк» деп уран-чечен фильмде.
23.50 Делегей бөгүн.
00.00 «Байырлыг, оңнүк» деп уран-чечен фильмниң уланчызы.
00.15 «Гитара болгаш одуруг». «Останкинога» бардылар-биле ужуражылга.
00.50 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«Россия» канал

7.30 Формула — 730.
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.30 Ажылче чалап тур... ажылче чалап тур...
8.35 Ажылгыр кижилерниң үези.
9.05 Эй-би-си-ниң медээлери.
9.30 Чоруптаалы.
9.40 «Санта-Барбара». Телесериал.
10.30 Дириг амытаннар аймаа.
11.25 «Онза канал» деп бөлүктүң баштайгы көргүзүү.
11.35 Телесолун.
11.40 Тараачыннар айтырыы.
12.00—12.20 МЕДЭЭЛЕР.

• • •

15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.20 «Рост» студия. «Кенгуру».
16.50 Уругларга дамчыдылга.
17.05 Хүннүң-не байырлал.
17.15 Мульти-пульти. «Үш адыг».
17.25 Чаа шугум. (Кабардин-Балкария).

«ТЫВА» канал

18.05 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 Мультфильм.
18.55 «Көдээ амыдырал дугайында чурумалдар».
19.15 «Хөгжүмнүг байыр».
19.45 МЕДЭЭЛЕР.
19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.10 Тодаргайы-биле.
20.20 Онза канал.
20.35 «Санта-Барбарадан аалчылар».
20.55 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.50 Чажыртыныышкыннар. «Одессада чажыртыныглар».
22.20 Реклама.
22.25 Онза канал.
23.00 МЕДЭЭЛЕР.
23.20 Спортчу карусель.
23.25 Петербургтуң сезоннары. Музыка фестивалы.
00.25—00.30 Сылдыстар чугаалаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

18.05 Хүн бүрү амыдырал.
18.50 Хроно. Автомотоспорт.
19.20 Бодунуң оюну.
19.50 «Кым-даа уттундурбаан».
19.55 — 20.00 Реклама.

ПЯТНИЦА

ОКТЯБРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

6.30 ЭРТЕН.
9.00 «Сааскан».
9.20 «Черлик Роза». Телесериал.
10.00 Чылды өттүр огородтуг.
10.35 Т. Петрова ырлаар.
10.50—11.00 Пресс-экспресс.

• • •

15.50 МЕДЭЭЛЕР.
16.00 «Питер Пэн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.
16.50 МЕДЭЭЛЕР.
17.00 «Питер Пэн». Уран-чечен телефильмниң уланчызы.
17.35 Рок-урок.
17.50 МЕДЭЭЛЕР.
18.00 Кижи болгаш хоойлу.
18.35 Документилер болгаш салым-хуулар.
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 Бомонд.
19.20 «Черлик Роза». Телесериал.
19.50 Хуулгаазыннар шөлү.
20.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»
21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.30 Агаар.
21.40 Неделяның кижизи.
22.00 Детективтер клувунга. «Сан-Францискониң кудумчулары». Телесериал. 5-ки сериязы.
23.00 Политбюро.
23.50 Делегей бөгүн.
00.00 Музобоз.
00.40 Авто-шоу.
00.52—01.00 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.30 Формула-730.
8.30 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.30 Ажылче чалап тур... ажылче чалап тур...
8.35 Ажылгыр кижилерниң үези.
9.05 Эй-би-си-ниң медээлери.
9.30 Чоруптаалы.
9.40 Мульти-пульти. «Пудя», «Пипэ пага», «Пипэ болгаш буга».
10.00 «Санта-Барбара». Телесериал.
10.50 Солуннар төөгүлери.
11.40 Тараачыннар айтырыы.
12.00—12.20 МЕДЭЭЛЕР.

• • •

15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 МЕДЭЭЛЕР.
16.20 «Рост» студия.
16.50 Уругларга дамчыдылга.
17.05 Хүннүң-не байырлал.
17.15 Телесолун.
17.20 Чаа шугум. «Плюсснада кус».
18.05 Пятница санында Дисней. «Ам-даа кижи эвес». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

«ТЫВА» канал

19.00 МЕДЭЭЛЕР.
19.10 «Шеми хемниң ыраажызы». Хоочун чогаалчы А. Ч. Тамба-Сүрүннүң 80 харлаанынга тураскаатканламчыдылга.
19.50 «АЗИЯНЫҢ ТӨВҮ.
20.10 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.20 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.15 Реклама.
21.20 Мен — баштыңы мен.
21.45 Десертке музыка. «Сакты-дыр сен бе?»

«ТЫВА» канал

22.00 «Автограф». Анатолий Серенин автор программазы.

«РОССИЯ» канал

22.50 Спортчу карусель.
22.55 Реклама.
23.00 МЕДЭЭЛЕР.
23.20 Кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында дыңнадыглар экраны.
23.30 Д. Ольбрыхский «Парлар демисели» деп фильмде. (ГФР — Чехословакия). 1-ги сериязы.
01.05—01.10 Сылдыстар чугаалаарлар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

19.00 Л — клуб.
19.50 «Эки амыдырал дугайында беш минута».
19.55—20.00 Реклама.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.10 Тодаргайы-биле.

• • •

22.00 «САС» көргүзер: «Ye, доктаап көр».

СУББОТА

ОКТЯБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

7.30 Ажылгыр кижиниң суббота хүнү.
8.15 Спорт-шанс.
8.45 Лама сөзү. Митрополит Кирилл.
9.00 Джунглиниң кыйгызы.
9.30 «МИР».
11.00 Эртенги почта.
11.30 Медицина сеңээ.
12.00 Үзүктелишкин чокка.
12.10 Амданнаныышкын.
12.25 Уттундурбас фильмнер. «Сцена адаанда». Мосфильм. 1956.
14.05 Волейбол. Делегей чемпионады. Эр кижилер ойнаар. Чартык финал. Грециядан дамчыдылга.
14.50 МЕДЭЭЛЕР.
15.00 Ном базаары.
15.30 Демократияны чедип алыры. 1-ги фильм. «Генезис».
16.40 Камгалал бижик.
17.10 Дириг амытаннар аймаа.
17.50 Парнасче чада. Фестиваль чарлалы.
18.10 Брейн-ринг.
19.00 «Соонда болгаш мурнунда». В. Молчанов чорудар.
19.55 Шоодуг панорамазы.
20.40 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»
21.00 Чеднишкиннер дугайында медээлер.
21.35 Агаар.
21.40 Реклама.
21.45 «Хаан болуксаан кижи». Уран-чечен фильм (АКШ. Великобритания).
23.50 МЕДЭЭЛЕР.
00.05 «Хаан болуксаан кижи». Уран-чечен фильмниң уланчызы.
00.25 Телешоу 50×50.
00.50 Пресс-экспресс.
01.00 — 01.20 Телешоу 50×50.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.30 Тодаргайы-биле.
8.40 Мульти-пульти. «Ортулукка ужелээ».
9.00 «Рост» студия. «Чаа кижиже кым шоглаарыл?».
9.30 «Пилигрим».
10.15 Парламент неделязы.
11.00 «Кежээки салон». Барымдаалыг фильм.
12.00 «Владимир Ванеевтин аас-кежин».
12.30 Хүндүсү сеанс. «Шивишкин». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.
13.40 Тараачыннар айтырыы.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.20 Де факто.
14.35 Дөрбелчинде көпеек.
15.10 Чапсар. И. Демарин.
15.15 «Канчаар чүрттаар бис?».
16.00 Россияның ТВ-зинде чаа сериал. «Эдера». Уран-чечен телефильм (Италия). 1-ги сериязы.
16.55 Кызыгаар чок футбол.
17.40 «Айвенго». Мультфильмнин баштайгы көргүзүү (АКШ).
18.35 Хүннүң-не байырлал.
18.45 «Бүгү салгалдарга музыка».
19.20 «Чангыс бот хаан». Юл. Бринер. В. Вульфтун программазы.
19.50 Спортчу карусель.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Телеэкранга баштайгы көргүзүг. «Дюба-дюба». Уран-чечен фильм. 1-ги кезээ.
21.50 Реклама.
21.55 «Дюба-дюба». Уран-чечен фильм. 2-ги кезээ.
23.00 Шуут чажыт.
23.50 Сылдыстар чугаалаарлар.
23.55 Чаа сеанс. «Люк». Уран-чечен фильм.
01.15—02.15 «А» программа.

АЛДАР МУЗЕЙИН

КЫЗЫЛ. Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорткүркомитеди Тываның Россия Федерациязынга каттышканындан бээр 50 чыл оюнга уткуштур спортчу алдар музейин ажыдар сорулга-биле белеткел ажылдарын чорудуп турар.

Байырлал бүдүүзүнде ажыттынар чаа музейниң экспонаттары солун болур дээрзи чугаажок. Чижээлээрге, Тыва Арат Республика үезинде болгаш ооң мурнунда-даа үелерде Тывага болган улуг байыр-наадымнарга шүглүп, Моолга Тыванын адын камгалап чораан сураглыг өгбелеривстиң ат-сывын, төөгүзүн, черчуртун оон билип ап, харындаа чурук-хөрүүн-даа көрүп болур. Оон аңгыда, Тывага күш-культура болгаш спорт шимчээшкининиң организакчыларының, идепкейлиг активчилерниң, спорттуң аңгы-аңгы хевирлериниң мастерлериниң, хоочун спортчуларның ажыл-амыдыралы-биле холбашкан үүлдерни, фоточуруктарны, чураан чүүлдерни болгаш эдилелдерни, өске-даа чүүлдерни оон сонуургап болур.

Бир эвес хоочун-даа, аныяк-даа спортчулар дугайында кандыг-бир бижээн чүүл, эдилел, орден, медаль, хүндүлел бижик, фоточуруктар, чураан ажылдар дужаар дээн күзелдиг кижилер болза, Кызылда «Херел» спорт залында республиканың спорт комитединге дужаап болур, силерни олче чалап турар. Ол дээрге спортчу алдар музейинге силерниң улуг дузаңар болур дээрзи чугаажок.

Республиканың музейлериниң аразынга база бир солун музей байырлал бүдүүзүнде «Херелге» ажыттынар.

(Бистин корр.)

Бистиң эргим ынак угбавыс **Кара-кыс Дүмен-Байыровна КУУЛАР** бо хүн октябрь 1-де 50 харны харлап турар. Ол Чөөн-Хемчик кожуунну Чадаана хоорайның № 3 уруглар садында үр чылдарның иштинде үре-түннелдиг ажылдап келген. Бистиң угбавыс 13 уругнуң ынак авазы болгаш, дөрт ие чок арткан чаштарның эргим ынак кырган-авазы база нези. Ынчаңгаштың хүндүлүг угбавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүректиң ханызындан чалбыыштыг изиг байырны чедирбишаан, кан дег быжыг кадыкшылды, чымыштыг ажылынга улуг-улуг чедиишкиннерни, амыдырал-чүрттүлгазынга аас-кежикти, өөрүшкүнү күзедивис.

Кызылда болгаш Чадаанада чүрттап чоруур дунмалары Кара-Салдардан.

Бистиң ынак ававыс **Союмаа Кыргысовна ХАВАА** 1994 чылдың октябрь 4-те 50 харлаар. Ол бодунуң күш-ажылы базымын 1962 чылда Үрбүн суурга эгелээн. Чон мурнунга ак сеткилдиг, эки ажылы дээш ававыс хөй удаа шаңнал-макталды ап келген. Ол 4 уругнуң ынак авазы. Ажы-төлү, бистер дээш үйгу-чыдын билбес ававыска дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Алыс боду ажыл-ишчи,
Ажыл дээнде олут билбес,
Төрээн, ынак ававыска,
Төрүттүнген хүнү-биле,
Аас-кежик, өөрүшкүнү
Алгап-йөрээп сөңнеп тур бис!

Самагалдайда уругларындан.

Сат Комбуевич Эрес-оолдуң 1987 чылда Кызылдың автошколазын дооскан дугайында 676411 дугаарлыг хереченилениң читкенин барымдаалааш, ону күш чок санаар.

ВОСКРЕСЕНЬЕ

ОКТЯБРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

8.15 Олимпийжи эртен.
8.50 «Спортлото».
9.00 «Марафон-15».
9.30 Эртен эрте.
10.00 Полигон.
10.30 Амдыызында дөгерези бажында.
11.00 Эртенги сылдыс.
11.50 «Пи» демдек езугаар.
12.40 Улустуң «Радуга» чогаадылгазының телепрограммаларының делегей фестивалы.
13.20 «Вагон-03».
13.50 Белектиг шпаргалка.
14.00 «Кустонуң командазының суг адаанга аянчоруу».
14.50 МЕДЭЭЛЕР.
15.00 «Тиилелгениң стратегиязы». Барымдаалыг сериал. 2-ги фильм. «Москванын ханаларындан».
15.55 Ус-тывыштын дириг ыяжы.
16.00 Европаже орук.
16.30 Волейбол. Делегей чемпионады. Эр кижилер ойнаарлар. Төнчүзү. Грециядан дамчыдылга.
17.20 Аян-чорукчулар клуву.
18.10 Экивенер.
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 Россиянын үннери. Н. Мухаметзянов ырлаар (Казань).
19.15 «Баскетболга сундугуушкун», «Буктар хайган езулуг анчылар». Мультсериалдар (АКШ).
20.10 Уран-чечен фильм.
22.00 УЛУГ-ХҮН.
22.45 Агаар.
22.55 Улуг кижилерге мультфильм.
23.10 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
23.50 МЕДЭЭЛЕР.
00.00—00.45 «Күзел вокзалы». Ю. Башмет.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.30 «Рост» студия. Узаткан шактыг».
9.00 Улуг хоккей.
9.40 Эртенгинин менди-биле. «Чемпионнарга эртенги чем».
10.10 «Театр бүгүдеге». —
10.55 «Аты-баты...»
11.25 Кипрас Мажейка. «Биче Европадан» репортажтар.
11.55 Бистиң садывыс.
12.25 Хүндүсү сеанс. «Шивишкин». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.
13.35 Чапсар. Е. Шаврина.
13.40 Тараачыннар айтырыы.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.20 «Кезип болбас...» Б. Коптев чорудар.
14.35 Россиянын ТВ-зинде чаа сериал. «Эдера». Уран-чечен фильм (Италия).
15.35 Барымдаалыг фильм.
15.55 «Н. Рерихтиң бир экспедициязының чажыды».
16.25 Тайбын болгаш дайын.
16.55 Видеопоэзия. Валерий Брюсов.
17.05 «Өскелерге дөмейлешпес кижи».
17.50 М-трест.
18.05 Реклама.
18.10 Диснейнин хуулгаазыннары. «Гуфи болгаш оон командазы». «Карэ плащ». Мультфильнер.
19.05 Хүннүң-не байырлал.
19.15 Мульти-пульти. «Куу чүгжүгежи».
19.25 Хроно. Авто- болгаш мотоспорт.
19.55 Реклама.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Спортчу карусель.
20.30 Си-би-эс-тин кинотеатры. «Акша», эрге-чагырга. өлүрүүшкүн». Уран-чечен фильм.
22.15 Ксюшада.
22.50 «Патрисия Каас Россияда».
23.35 Реклама.
23.40 «Патрисия Каас Россияда». Программаның уланчызы.
00.25—00.30 Сылдыстар чугаалаарлар.

Кызыл хосрай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: политиче амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөреникге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулта — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03. корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлеринин хостуг чорууп камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.445. Индекс 54240. Чагыг № 35—216.